Олена
Семеног

МОВНЕ
РОДИНОЗНАВСТВО

Міністерство освіти і науки України
Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України
Глухівський державний педагогічний університет

Олена Семеног

Мовне родинознавство (виховний потенціал лінгвокультури рідного краю)

Київ-Глухів-2003

УДК 811.161.2’37 (075.8)

ББК 63.5 (4укр.)+81.411.1
С-30

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Глухівського державного педагогічного університету (протокол №8 від 29 травня 2003 року) та рішенням Вченої ради Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (протокол №11 від 25 вересня 2003 року).

С30 **Семеног О. Мовне родинознавство (виховний потенціал лінгвокультури рідного краю). Навчальний посібник.- К.-Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. – 105 с.**

ISBN 966-7763-41-2

Рецензенти:

Є.А.Пасічник, доктор педагогічних наук, професор (Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова);

Л.В.Струганець, доктор філологічних наук, доцент (Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);

Р.П.Скульський, кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України (Прикарпатський університет);

М.К.Козій, кандидат педагогічних наук, ст.наук.співробітник (Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України);

А.І.Сторожук, кандидат мистецтвознавства (Барське педагогічне училище).

У навчальному посібнику розглядається виховний потенціал лінгвокультури рідного краю як засіб формування лінгвокультурознавчої компетенції майбутнього вчителя-словесника в системі професійної підготовки. Дидактичний матеріал українознавчих текстів, фольклорно-етнографічних і діалектологічних практик (назви спорідненості та свояцтва, мовний етикет, топоніміка, обряди, ремесла жителів рідного краю) пропонується під кутом зору лінгвокультурологічного підходу і може слугувати складовою частиною курсів “Народознавство”, "Українська етнопедагогіка", використовуватись при підготовці до занять і виховних заходів із сучасної української мови, літературного краєзнавства, вступу до слов’янської філології, лінгвістичного аналізу художнього тексту.

Видання адресоване студентам вищих навчальних закладів, учням і вчителям загальноосвітніх закладів, шанувальникам рідного слова.

ISBN 966-7763-41-2

© Семеног О., 2003.
© РВВ ГДПУ, 2003.

ЗМІСТ

Передмова 4

Модуль 1. Виховний потенціал лінгвокультури рідного краю 7

1.1.Лінгвокультурознавча компетенція – складова професійної компетенції педагога 7

1.2.Формування лінгвокультурознавчої компетенції майбутнього вчителя-словесника в навчально-пізнавальній діяльності.....10

1.3.Практики як засіб удосконалення фахової компетенції.....14

1.4. Виховний потенціал слова в лінгвокультурі рідного краю 17

Модуль 2. Родина 19

2.1.Назви "рід", "родина", "сім'я" 20

2.2.Назви спорідненості. 22

2.3.Назви свояцтва..... 46

2.4.Назви подружжя. 49

Модуль 3. Громада.....53

3.1. Побратимство та посестринство 53

3.2. Форми взаємодопомоги. Громадські вихователі 56

Модуль 4. Мовленнєвий етикет 61

4.1. Лексеми і фраземи на позначення вітання, побажання, вибачення..... 61

4.2. Лексеми на позначення гостинності 67

4.3. Слова-звертання..... 69

Модуль 5. Мова родинної педагогіки.....73

5.1.Енциклопедія весільної обрядовості..... 74

5.2. Минуле і сьогодення поховальних звичаїв рідного краю 79

5.3.Топоніміка рідного краю 85

5.4.Мова народних ремесел 93

Післямова 102

Використана література 104

Передмова

Зміна політико-правового статусу української мови в житті суспільства і освіті, акцент на особистісно орієнтовану парадигму, виконання соціального запиту на формування національно свідомої, духовно багатої мовної особистості молодого громадянина і патріота Української держави зумовлюють якісно нові вимоги до професійної підготовки майбутнього вчителя української мови і літератури.

Сучасний педагог постає не як урокодавець, запрограмований всією освітньою системою, а як Особистість, Майстер, котрий поєднує в собі риси філософа і літературознавця, культуролога і естета, лінгвіста, психолога, педагога. У зв'язку з цим ускладнюються завдання професійної підготовки такого вчителя, викладача в педагогічному університеті. Від рівня професійної готовності, професійної компетенції, мобільності майбутнього вчителя-словесника залежить якісне виконання завдань гуманітарної освіти й системи виховання підростаючого покоління.

Загальноосвітні, інноваційні навчальні заклади чекають на такого педагога, котрий буде обізнаний з таємницями філології, володіє навичками ораторського і ділового стилю спілкування, усвідомив свої національні корені, усвідомлює і пропагує духовну культуру українського народу, шанує виховні цінності інших народів, дотримується принципів народної етики й моралі в повсякденному житті, вміє розпізнати, випестувати в кожному учневі його неповторно-індивідуальний талант. Справжній майстер уміє захопити "живим", емоційним, пристрасним словом рідної мови і з допомогою рідного слова як головного знаряддя засіву людяності в дитячих душах формує духовно багату, національно-мовну, толерантну особистість з розвиненим почуттям розуміння й поваги до інших культур, закладає основу професійної компетентності.

В сучасному загальноосвітньому закладі дедалі важливішим стає співвивчення мови і національної культури, опанування українською мовою як матеріальною і духовною цінністю народу. На потребі формування культурологічної, етнокультурознавчої, соціокультурної компетенції учнів наголошується у проекті державного стандарту базової і повної середньої освіти, шкільних програмах з української мови та літератури. Зокрема культурологічна змістова лінія шкільної програми

мовної освіти передбачає вивчення широкого кола питань етнолінгвістичного, лінгвокультурознавчого спрямування, серед яких - лексико-фразеологічне багатство звичаїв, обрядів, фольклору рідного краю. Отже, кожен з майбутніх учителів-словесників за час навчання в педагогічному університеті повинен навчитися міркувати над психологією, філософією, естетикою, дидактичною та філософською мудрістю рідного слова, щоб потім успішно реалізовувати ці вміння у педагогічній діяльності.

Таким чином, акцент на антропоцентричну парадигму, культурологічне мислення, забезпечення повноцінного міжкультурного спілкування детермінує введення культурологічного й зокрема лінгвокультурологічного компоненту в навчально-пізнавальну, науково-дослідницьку, практично-діяльнісну підготовку майбутнього вчителя української філології. Існує необхідність у наповненні лігнвокультурологічним змістом соціально-гуманітарних, філологічних, психолого-педагогічних дисциплін, інтегрованих курсів словесності, лінгвокраєзнавства, етнолінгвістики, лінгвокультурології.

Науковий пошук у царині лінгвокультури рідного краю сприяє формуванню лінгвістичної, мовної, етнолінгводидактичної, лінгвокультурознавчої компетенції, філологічної культури національно-мовної особистості майбутнього педагога, котрий характеризується висококультурним мовленням, образним мисленням, високими інтелектуальними і моральними якостями, високим рівнем комунікативних умінь і навичок, виявляє мовне чуття естетичної цінності рідного слова, мовний смак, мовну стійкість тощо.

Вагому роль у цьому відіграє самостійна пошуково-дослідницька робота з вивчення лінгвокультури рідного краю, що сприяє глибшому засвоєнню теоретичних знань, отриманих при вивченні сучасної української мови, фольклору, літературного краєзнавства, народознавства, етнопедагогіки, їх постійному оновленню і вдосконаленню, допомагає майбутньому вчителеві-словеснику досягти високого професіоналізму, розширити теоретичний кругозір, наукову ерудицію. Саме для самостійного опанування лінгвокультурознавчого матеріалу студентами-філологами призначений пропонований посібник. Книга може бути корисною і для учнів загальноосвітніх та спеціальних закладів на етапі допрофесійної підготовки майбутнього вчителя української мови і літератури.

Книга містить п'ять модулів. У модулі "Виховний потенціал лінгвокультури рідного краю" з'ясовуються ознаки лінгвокультурознавчої компетенції як складової професійної компетенції майбутнього вчителя української мови і літератури, її формування у процесі навчально-пізнавальної діяльності та практик. Наступні модулі побудовані на характеристиці дидактичного матеріалу українознавчих текстів, фольклорно-етнографічних і діалектологічних практик під кутом зору лінгвокультурологічного підходу.

Модулі "Родина", "Громада" присвячені семантико-етимологічній характеристиці назв спорідненості, свояцтва, громадських стосунків. Модулі "Мовленнєвий етикет", "Мова родинної педагогіки" пропонують ознайомлення з лексемами і фраземами на позначення вітання, побажання, вибачення, етнолінгвістичними особливостями весільної і поховальної обрядовості, ойконіміки, ремісничої лексики рідного краю.

Автор вдячний шановним рецензентам за цінні змістовні поради і зауваження, що сприяли вдосконаленню змісту посібника, колективам викладачів філологічних факультетів Луганського, Переяслав-Хмельницького, Уманського, Тернопільського державних педагогічних університетів, викладачам Барського та Севастопольського педагогічних коледжів, Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти за впровадження пропонованих матеріалів у навчальні курси.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

пор. - порівняйте
білор. - білоруська (мова)
болгар. - болгарська (мова)
пол. - польська (мова)
прасл. - праслов'янська (мова)
рос. - російська (мова)
укр. - українська (мова)
чес. - чеська (мова)
ст.-сл. - старослов'янська (мова)
нім. - німецька (мова)
англ. - англійська (мова)
д.-інд. - давньоіндійська (мова)

Модуль І.
Виховний потенціал лінгвокультури рідного краю

1.1. Лінгвокультурознавча компетенція – складова професійної компетенції педагога

З метою розгляду виховного потенціалу лінгвокультури рідного краю в системі професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури зупинимося на аналізі понять "компетенція", "лінгвокультурознавча компетенція", лінговкультурологія".

Поняття компетенція “competence”від “competo” у перекладі з англійської мови означає “здатність”, “уміння”, “достаток”, “змога” і характеризується як “відповідність, уміння, необхідні для виконання певної роботи, завдання, обов’язок; розумові здібності або загальні вміння і навички”[1:200]. До компетенції науковці включають сукупність взаємопов’язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), необхідних для виконання певного виду діяльності [2]. Виходячи із зазначених вище аспектів, професійну компетенцію учителя української мови і літератури визначаємо як сукупність системи знань, умінь, педагогічних здібностей, ціннісних орієнтацій, інтегративних показників культури мовлення, стилю спілкування, ставлення до себе і своєї діяльності.

Важливою складовою професійної компетенції майбутнього вчителя української філології є культурознавча, лінгвокультурознавча компетенція, що разом із лінгвістичною, літературознавчою, педагогічною, психологічною, методичною, комунікативною "працюють" на імідж сучасного педагога. З’ясуємо загальні ознаки лінгвокультурознавчої компетенції як однієї з важливих складових професійної підготовки вчителя – словесника.

Лінгвокультурологія – це “комплексна наукова дисципліна, що вивчає взаємозв’язок і взаємовплив культури і мови" [3: 47]. Якщо культурологія досліджує самосвідомість людини стосовно природи, суспільства, історії, культури та інших сфер її соціального і культурного буття, а мовознавство розглядає світогляд, що відображається в мові у вигляді ментальних моделей мовної картини світу, то предметом лінгвокультурології є матеріальна і духовна культура, відображена в мові. В центрі уваги лінгвокультурології знаходиться людина як носій мови і культури певного народу.

"Лінгвокультурологія, в силу свого інтересу до простору культури і національної ментальності, втіленому в мові, - зазначає Г.Васильєва, - набуває в існуючій ситуації особливої актуальності, сприяючи виникненню взаєморозуміння і взаємоповаги у процесі міжкультурного спілкування і здійснення рівноправного діалогу сучасних культур"[4].

Фундаментальні основи **лінгвокультурологічного підходу** в Європі були закладені видатним німецьким науковцем В.фон Гумбольдтом, котрий визначав світогляд народів через їх мови. "Мова, - наголошував науковець, - це об'єднана духовна енергія народу, що дивовижним чином закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків і зрозуміла всім мовцям" [5:349]. На формування нового напряму в антропологічній лінгвістиці вплинули праці Ф.Боаса, Ф.Соссюра, О.Потебні, Е.Сепіра, Б.Уорфа, Ф.Буслаєва, О.Шахматова та інших учених.

Український мовознавець О.Потебня вбачав у мові спосіб духовної консолідації етносу. Мова як "душа кожної національності; її найцінніший скарб..., як певний орган культури, традиції" розглядається в наукових студіях І.Огієнка [6; 126]. Різноманітним проблемам мови як духовно-національного феномена і основи культуромовної особистості присвячені праці українських і російських дослідників Л.Білодіда, Г.Богіна, Л.Булаховського, С.Єрмоленко, В.Жайворонка, Ю.Караулова, В.Кононенка, О.Курило, В.Сімовича, І.Свєнціцького, С.Смаль-Стоцького, О.Синявського, О.Федик та ін.

Науковці з'ясовують теоретичні проблеми взаємозв'язку культури і мови, мовний аспект проблеми неповноти культури і шляхи її подолання [7], досліджують національні ментально-лінгвальні комплекси і пропонують інструментарій, що допомагає аналізувати мовну і комунікативну поведінку учасників спілкування різних країн [8], характеризують процес виховання мовної особистості засобами культури, розглядають функції мови як "знаряддя створення, розвитку, зберігання і трансляції культури" [9]. У 90-і роки XX ст. з'явились школи лінгвокультурології, очолювані В.Воробйовим, Є.Верещагіним, В.Костомаровим, В.Красних, В.Телією.

Дослідження культурологів, лінгвокультурологів, педагогів сприяють вихованню толерантної національно-мовної особистості майбутнього вчителя української мови і літератури,

мають бути враховані при формуванні лінгвокультурознавчої компетенції педагога.

На основі аналізу численних літературних джерел **лінгвокультурознавчу компетенцію** визначаємо як сукупність знань і вмінь, що набуваються у процесі опанування мови і культури в їхньому взаємозв'язку і взаємодії з метою формування національно-культурної мовної особистості.

Майбутній учитель-словесник повинен набути вмінь характеризувати феномен української культури, історію її розвитку, місце в системі світової культури, оцінювати досягнення культури на основі знання історичного контексту їх створення, бути здатним до діалогу культур, вміти висловлювати і обґрунтовувати власну позицію до питань, що стосуються ціннісного ставлення до історичного минулого.

Лінгвокультурологічний принцип навчання мови, літератури випливає із кумулятивної функції мови як функції фіксації, накопичення і трансляції лінгвокультурологічного знання про людину і її ставлення до світу. Реалізація лінгвокультурологічної мети навчання пропонує вирішення наступних завдань: формування національно-мовної особистості, котра здатна відчувати мову як національну і загальнолюдську цінність, формування національної ціннісно-мовної картини світу на основі вивчення ключових компонентів української культури, вивчення мови і літератури в контексті національної культури. Такими ключовими компонентами мають стати т.зв.лінгвокультуреми (А.Вежбицька), тобто слова з національно-культурним компонентом, які відображають ментальне у свідомості людини певної національності. Лінгвокультурологічний коментар – прийоми формування знань, умінь, навичок роботи зі словами-національно-культурними компонентами тексту. Мета лінгвокультурологічного коментування – тлумачення семантики мовної одиниці чи тексту в цілому.

В.Воробйов підкреслює, що культурознавча компетенція передбачає також знання і вміння, необхідні для здійснення мовної діяльності іноземною мовою переважно в соціокультурній сфері спілкування, набуття знань у гуманітарній галузі, ознайомлення з національною літературою та іншими видами мистецтва [10]. Отже, майбутнім учителям важливо не лише засвоїти систему знань культурних цінностей, а й розкрити те спільне, що об'єднує культури різних народів і людей, котрі спілкуються різними

мовами і на цій основі формувати лінгвокультурознавчу компетенцію.

Принципами формування лінгвокультурознавчої компетенції є науковість, інтегрованість, комунікативність, особистісно-орієнтований принцип. Зокрема особистісно-орієнтований принцип означає визнання мовної особистості головною діючою особою навчального процесу. Така особистість має достатній словниковий запас, володіє стилістичними засобами мови, вміннями витлумачити спектр значень слова, користуватися різними видами словників тощо.

1.2. Формування лінгвокультурознавчої компетенції майбутнього вчителя-словесника у процесі навчально-пізнавальної діяльності

Період студентства характеризується дослідниками як період визначення своєї "мовної сутності", неповторної індивідуальності, зростання наукової та загальнокультурної інформативності, оволодіння певним комплексом соціальних ролей, активної діяльності, прагнення до творчого пошуку, формування свідомості, ідеалів, розвитку самосвідомості. Тому мета виховання національно-мовної особистості майбутнього вчителя-словесника засобами лінгвокультурології досягається, якщо цей процес пронизує всі складові цілісної системи професійної підготовки: навчально-пізнавальну, науково-, пошуково-дослідницьку діяльність, педагогічну практику.

Зупинимось на навчально-пізнавальній складовій професійної парадигми. Важливо, щоб при опануванні навчальних курсів у педагогічному університеті увага акцентувалася на естетику слова, культурологічне мислення, на мову як засіб самоформування і самовираження особистості. Мовна картина світу рідного народу яскравіше сприймається у співставленні з мовною картиною іншого народу: студенти краще усвідомлюють своєрідність рідної культури, її спільні і відмінні риси порівняно з культурами інших народів світу.

Зокрема **курс культурології** вводить студента в коло загальнолюдських цінностей і норм, дає можливість ідентифікувати себе зі своїм культурним оточенням. При аналізі культури давніх цивілізацій, античності, Середньовіччя, Відродження, символіки античної міфології студентам варто розглянути також і сутність лінгвокультурних явищ. Зразком лінгвокультурологічного аналізу

можуть слугувати праці американського науковця Е.Сепіра, котрий, спираючись на на факти європейських, класичних, індійських та інших мов, досліджував спільне в мові і культурі.

Діалог культур доцільно продемонструвати на прикладі порівняльного аналізу світу символіки античної і власне української міфології: на основі довідкових джерел визначити, хто в цих міфологіях виступав покровителем роду і родини, кого вважали богинею родинної злагоди, мудрості, ремесел, які асоціації викликають імена Гера, Посейдон, Аполон, Артеміда, Арес, Афродита, Гермес, Афіна і Білобог, Берегиня, Купало, Стрибог, Перун, Велес, Добро, з'ясувати специфіку виховання греків, римлян, слов'ян, поміркувати, які виховні традиції ближчі і чому.

Ментальність і культуру, виховання певного народу варто розглядати в порівнянні з іншим народом, його ментальністю, культурою, виховними традиціями, отже, важливу роль у формуванні лінгвокультурознавчої компетенції майбутнього вчителя української мови і літератури мають відіграти курси або окремі теми в навчальних дисциплінах, присвячені порівняльній культурології, лінгвофольклористиці, етнопедагогіці тощо.

Студентам-дослідникам корисно прослідкувати виховний потенціал української і російської лінгвокультурології, в основі якої знаходиться тріада "лінгва-культура-мова-культура мови", через порівняння з культурною антропологією англоамериканців, у центрі якої знаходиться людина, особистість, та філософською антропологією німців, для яких надзвичайно важливою вважається думка. Майбутні педагоги мають простежити, яким чином національна культура вступає в діалог з іншими національними культурами, і "чужа культура відповідає їм, відкриваючи свої нові смислові глибини"[11: 355].

Зокрема в темі, присвяченій порівняльній культурології, уведеній у курси української і зарубіжної культури, зарубіжної літератури, етнопсихології, сучасної української мови, зупинимось на розгляді взаємовпливу української, російської, французької, німецької, англійської культур. Французьку національну особистість характеризують почуттєвість, прагнення до власності, прибутку, грошей, ощадливість, що знайшло відображення в афоризмах: Un home sans argent st un loup sans dent (Людина без грошей, що вовк без зубів); L'argent est une troisieme main (Гроші – це третя рука). Раціоналізм, прагнення до ладу й акуратності в побуті, економність,

педантичність у роботі, гроші, особистий добробут відіграють важливу роль для німецької національної особистості: Boser Gewinn fahrt bald dahin (Нечесно набуте добро йде швидко); Borgeri macht Sorgen (Борги приносять клопоти). Порівняння рис ментальності представників кожної країни, культури, проведення т.зв.психоаналітичної лінвгокультурологічної характеристики уможливлює розкриття таємниць словосполук "легковажний француз", "педантичний німець", "чопорний англієць", дає змогу формувати український поведінковий стереотип.

Лінгвокультурознавчим матеріалом наповнений **український фольклор**: у піснях, прислів'ях, приказках, казках, легендах, інших засобах фольклорного виховання найяскравіше відображено і збережено традиційний виховний ідеал українця, що є, за визначенням М.Стельмаховича, "гармонійно і всебічно розвиненою особою українця з багатогранними знаннями, глибокою національною свідомістю, високими інтелектуально-творчими, духовно-моральними й естетичними якостями, патріотичними почуттями та працьовитістю" [12: 6]. Увага до мовних компонентів з фольклорним забарвленням сприяє духовному збагаченню особистості майбутнього вчителя-словесника.

Філософією життя, джерелом етнопедагогічної культури, дидактики, лінгвокультурознавства вважаються українські прислів'я і приказки. Ці національні заповіді-застереження (О.Федик) вчать культури поведінки, високої моральності у взаєминах з людьми, фіксують багатовіковий моральний досвід народу: "Не плюй у криницю, бо доведеться води напитися"; "Знайся кінь з конем, а віл з волом"; "Не тим крапля камінець довбає, що сильна, а тим, що часто падає"; "Як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком"; "Дорогі гості та в середу трапилися"; "Не з одного колодязя воду пив"; "Не потурай журбі - вона тебе ножем під серце, а ти їй під ніс перцю".

Порівняння українських прислів'їв з російськими, англійськими еквівалентами (Наприклад: **укр.**"*Яка хата, такий тин, який батько, такий син*"- **рос.** "*Каково дерево, такой и клин, каков батька, таков и сын*"- **анл**. *"Like mother like daughter" або "What is the mother, so what do you expect of her calf?")* сприяє ефективнішому усвідомленню характеру народів, формує таку моральну якість особистості, як толерантність (від лат tolerantia – терпіння), тобто терпимість до чужих поглядів, вірувань, поведінки, що є надзвичайно актуальним у сучасних соціокультурних умовах.

Розглядаючи, зокрема казку, звернемо увагу на національні особливості показу тварин. Лисичка-сестричка, Вовчик-панібратик, Ведмідь в українських народних казках є виразниками одухотвореного світу добра, усмішки, неоковирності, а порівняння дружини з лисицею, або чоловіка з ведмедем викликає, навпаки, певні негативні асосіації. У той же час у корейців таке порівняння - одне з кращих побажань: дружина повинна бути розумною, гнучкою у спілкуванні і хитрою, а чоловік відповідно - сильним (а не лише вайлуватим, як у росіян).

Етика спілкування кожного народу позначена рисами національної специфіки, тому важливої ролі набуває вивчення й дотримання українського мовленнєвого етикету, ознайомлення з етикетними традиціями інших народів як своєрідним культурним мікрокліматом. Зокрема, характеризуючи превальовану в українському фольклорі форму ласкаво-шанобливої форми займенника "ви", який додається до зменшено-пестливих форм *матусю, нене, татку, дідусю*, а в побуті – із займенником "ти", що все більше завойовує простір, укажемо, що в англійській мові займенника "ти" немає, тому англомовні народи називають усіх на "ви", а шведи, хоч і мають таку форму звертання, використовують її лише, коли спілкуються з людьми похилого віку, в інших випадках подібне звертання викличе у шведа відчуття незручності.

Формування культури рідного слова успішно здійснюється на заняттях з української літератури, культури мови, стилістики, етнопедагогіки. Завдання викладачів полягає в тому, щоб навчити вихованців творчо читати текст, осмислюючи красу, внутрішнє багатство кожного слова (діалектизму, етнографізму, побутової, виробничої, інших груп лексики), кожної фрази, речення. Словниково-фразеологічна, лексико-стилістична робота сприяє усвідомленню культури естетики рідного слова.

Науково- і пошуково-дослідницька, практично-діяльнісна складові професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника передбачають логічне продовження процесу формування лінгвокультурознавчої компетенції у період фольклорних, діалектологічних, літературно-краєзнавчих, етнографічних експедицій, на педагогічній практиці.

1.3. Практика як засіб удосконалення фахової компетенції

навчальні (польові) та педагогічна практики, зокрема фольклорна, літературно-краєзнавча, діалектологічна, соціолінгвістична, етнографічна, педагогічна, етнопедагогічна. Кожна з практик - не тільки засіб поглиблення теоретичних знань, набутих відповідно при вивченні філологічних, психолого-педагогічних курсів, а й своєрідна форма вияву мовної, етнолінгвістичної, літературознавчої, лінгвокультурознавчої, психолого-педагогічної, інших видів професійної компетенції.

Вважаючи навчальні практики одним із шляхів професійного становлення фахівця, розглядаємо їх як цілісний процес, побудований на принципах тісного взаємозв'язку, наступності і взаємодоповнюваності, пріоритетною метою якого є розвиток студента-філолога. Зокрема під час навчально-наукових експедицій інтенсифікується розвиток професійно-педагогічного мислення, творчих здібностей, набувається дослідницький досвід, необхідний для підготовки майбутнього вчителя до інноваційної педагогічної діяльності, з'являється нове бачення професії, що характеризується зміцнілою впевненістю у правильності вибору фаху, потребою в удосконаленні професійної компетенції.

Зупинимось на меті навчальних практик. Фольклорна практика покликана розширювати уявлення майбутніх словесників про роль фольклору в житті народу, динаміку розвитку мистецтва родинного слова, формувати уміння доцільного користування фольклорним мовленням, розуміння його естетичного забарвлення, психологічного ефекту і на цій основі виробляти мовне чуття, мовний смак, що вкрай необхідне для розвитку інтелекту, творчих здібностей, свободи мислення педагога.

Мета літературно-краєзнавчої практики є вивчення регіональних аспектів літератури, пов'язаної із місцевим історико-культурним середовищем, і таким чином осмислення історії рідного краю, його духовного життя, національних традицій, формування національної свідомості, патріотизму, розвиток самовдосконалення і саморозвиток особистості.

Діалектологічна практика вважається прекрасною школою прилучення до таємниць мови і лінгвістичної науки, вироблення навичок самостійної наукової роботи і наукового мислення, формування мовної, лінгвістичної, етнолінгвістичної компетенції. Її мета – познайомити з основними дослідженнями, словниками, атласами в галузі діалектології, з народно-мовленнєвою культурою

діалектоносіїв різних регіонів України, навчити сприймати на слух, розуміти й аналізувати діалектне мовлення під кутом зору відображених у ньому фонетичних, граматичних, лексичних діалектних рис, розширити арсенал форм і методів роботи з лінгвістичного краєзнавства на уроках української мови, літератури в загальноосвітніх закладах.

У сучасних соціокультурних умовах діалектологічна практика впливає на формування соціолінгвістичної компетенції мовної особистості майбутнього педагога-словесника, тобто навчає орієнтуватись у мовній ситуації міста і села, розпізнавати мовні риси соціальних груп залежно від місця проживання і роду занять, характеризувати мовний портрет сучасника (особливо мовну особистість дитини) у дзеркалі його лексикону.

Формуванню лінгвокультурознавчої, методичної, психолого-педагогічної компетенції майбутнього вчителя української мови і літератури сприяє етнографічна або музейна практика, мета якої - розширення знань студентів про історію, культуру, побут українського народу й інших народів, що населяють територію України. Спостереження за мовленням інформаторів, знання усної і пісенної народної творчості сприятимуть набуттю професійно-педагогічних навичок, а опанування багатством і різноманітністю української культури, народних традицій сприяє усвідомленню своєрідності народу, виховує почуття поваги до інших народів, сприяє поєднанню у світогляді студентів загальнолюдських цінностей, естетичних ідеалів.

Під час таких навчально-наукових експедицій з вивчення лінгвокультури рідного краю інтенсифікується розвиток професійно-педагогічного мислення, творчих здібностей, набувається дослідницький досвід, необхідний для підготовки до інноваційної педагогічної діяльності. Навчальні практики вважаються етапами особистісного формування майбутнього фахівця, розвитку його загальної і професійної культури; перебування в навчальних експедиціях створює можливості для самоактуалізації та різностороннього прояву індивідуальності. Позитивним наслідком практик є формування у студента-філолога нового бачення майбутнього фаху, що характеризується зміцнілою впевненістю у правильності вибору професії, потребою в удосконаленні професійної компетенції.

Психологічній компетенції майбутніх педагогів сприяє щоденне спілкування з різними категоріями населення: студенти вчаться розуміти сьогоднішнього сільського жителя, його "затаєний" біль і тривогу за родину, рідне село, країну, разом з тим, вони знайомляться з різними типами мовних особистостей, що виховуються у двомовному або діалектному середовищі і визначаються національною культурою.

Розвиток лінгвокультурознавчої і разом з тим методичної, психолого-педагогічної компетенцій, опанування нових лінгвометодичних технологій у навчанні, набуття навичок наукового дослідження, прагнення глибше пізнати життя рідної мови у зв´язку з розвитком суспільства, історією народу, його культури продовжується на педагогічній практиці. Зокрема, розповіді студентів-практикантів про авторитет родини на уроках і позакласних заходах мали якісніший ефект, коли поглиблювали знання вихованців стосовно семантики, походження, лексичних явищ у межах тематичної групи лексем на позначення назв людей за родинними стосунками тощо. За розмаїттям лінгвістичних, історико-культурологічних коментарів, запропонованих майбутніми вчителями, учні вчилися "бачити" рідне слово, а за ним складові характеру українців. Один учень у творі-роздумі про мову написав: "Я уявляю рідну мову у вигляді руки. Це рука моєї мами, а може, татка. Вона ласкава, щедра, мозоляста. Рука простягнута до мене, і я подаю їй свою руку. Потиснемо один одному руку і рідною мовою скажемо: здрастуй! "

Взаєпов’язаність навчальної, наукової, виховної, професійної цілей навчально-наукових практик стимулює об’єднання сучасної освітньої практики з багатовіковим досвідом традиційної народної культури, що дає можливість осмислити, заглибитись у філософсько-психологічну мудрість традиційного світогляду, ментальність, закодовані у фольклорно-діалектному мовленні. Володіння спектром відповідних знань і вмінь дасть можливість майбутньому вчителеві української мови і літератури у процесі професійної діяльності розробляти і вводити у шкільні програми “реґіональний компонент”.

Вивчення лінгвокультури рідного краю, що охоплює значне коло питань з історії, етнографії, фольклору, літератури, діалектних особливостей, місцевої ономастики тощо відіграє важливу роль у вихованні національно-мовної особистості майбутнього вчителя-словесника. Різнобічний лінгвокультурознавчий матеріал, зібраний

під час фольклорної, діалектологічної, етнографічної практик, рідне слово у спектрі семантико-етимологічних значень, твори фольклору, почуті в "живому" виконанні, дарують естетичну насолоду, допомагають повніше відчути красу рідної мови, усвідомити власний зв'язок з рідним краєм, осмислити власну ментальність, зрозуміти власне світобачення, окреслити особливості національного характеру.

1.4. Виховний потенціал слова в лінгвокультурі рідного краю

Лінгвокультура рідного краю базується на вивченні феномену слова, його виховного потенціалу, що відображає національну специфіку світобачення і світосприйняття українців. Стрімкість і широта інформаційного простору, яскравість візуальних ефектів телешоу, віртуальна реальність відсувають рідне слово в тінь, що, безумовно негативно позначається на інтелектуальному, емоційному розвиткові особистості. Таким чином розгляд етнопедагогічних функцій лінгвокультурем має зайняти важливе місце в підготовці фахівця-словесника.

З глибини віків рідне слово таїло в собі незвідані таємниці магічності. Йому вірили, перед ним благоговіли, од нього ніяковіли. Мовознавці стверджують, що назва нашої мови походить від давньоруського слова "МОЛВЬ", яке етимологічно споріднене з такими російськими словами, як "молния", "молоко", "милий", а лексема "молитися" означає "освітитися", "стати чистими".

Та й лексема slovo уже в давньоруській мові була полісемною. Поруч з основним - "звукове вираження поняття"- вона нерідко виступає із значеннями: "порада", "розповідь", "наказ". У цьому Слові звучить наказ до нас: "Пізнай самого себе"(Г.Сковорода), "пізнай себе, свій рід, свій народ, і ти пізнаєш таємниці Всесвіту" (М.Ткач).

Покажемо це на прикладі аналізу М.Ткачем колядки, де майже всі слова набувають образно-символічного, переносно-метафоричного змісту. Коляда юнакові, записана в с.Шарине на Уманщині у 1986р.(виконавиці - М.Макаренко, С.Запорожець)

Ой у лісі край дороги
Щедрий вечір, святий вечір!
Там Василько сіно косить,
сіно косить, коню носить:
Ой їж , коню, теє сіно,-
буде тобі три дорозі.
А першая - до батенька,

а другая - до матінки,
а третяя - до дівчини.
До батенька - по шапочку,
до матінки - по сорочку,
до дівчини - по хусточку.
Добрий вечір! [13: 96]

Погоджуємось з М.Ткачем, у колядці кожне слово набуває символіки: ліс – це символічний кордон між двома світами, край дороги – початок нового життя, перехід у світ зрілості, сіно - символ пробудження, турботливості, а три дороги - символ триєдності буття [само]

В поданому тексті батько виступає уособленням обов'язку, досвіду, знань, мати – символом земної сили, духовного надбання, снаги і працьовитості, дівчина - цнотливості, ніжності, краси, бажання, любові. Цікавою є символіка речей: шапочка - символ мудрості, відповідальності, влади, сорочка - символ щирості, довіри, душевної рівноваги, спокою, духовної чистоти, хусточка - символ взаємності, опіки. І вирушати героєві за речами бажано трьома дорогами: перша дорога – це пізнання досвіду та мудрості пращурів і набуття власного, друга - веде до пізнання духовного багатства народу, а третя - символізує вибір коханої людини.

Контекст підсилює аксіологічну характеристику, додає їй експресивного забарвлення і цим самим репрезентує національно-культурне середовище.

Критеріями культурологічно орієнтованих текстів обираємо наступні: 1) насиченість культурологічно цінною в пізнавально-виховному відношенні інформацією; 2) історизм; 3) науковість; 4) типовість фактів, що деталізують життя українців.

Елементи мовного виховання особистості на основі використання родинної педагогіки виразно простежувались ще в братських школах. Відомо, що під керівництвом відомого просвітителя Памви Беринди братчики оволодівали термінами на позначення родинних стосунків, різних вікових груп дітей. Через слово, словесний комплекс педагог Л.Зизаній навчав вихованців пізнавати сутність родинної культури рідного, українського народу.

Виховний потенціал лінгвокультури рідного краю дає змогу формувати "образно-емоційну пам'ять". У родинах Східного Полісся і сьогодні побутує вислів: "Вирубаний ліс можна посадити, замулену

криницю можна почистити, а забуті звичаї народу ведуть до смерті нації, її розчинення у гущі нашого народу".

Модуль 2. Родина

Пропонований модуль передбачає ознайомлення із семантико-етимологічною характеристикою назв спорідненості ("батько", "мати", "дід", "баба", "дочка", "син", "брат", "сестра"), свояцтва ("сват", "сваха", "тесть", "теща", "зять", "дівер", "шурин", "тітка", "дядько"), подружжя ("чоловік", "дружина", "Лада", "Ладо"). Навчальний матеріал цього і наступного модулів представляють тексти фольклору, художньої літератури, записи, виконані студентами під час фольклорно-діалектологічних практик. Історико-культурознавчі спостереження національно-культурних лексем (лінгвокультурем), здійснювалися з допомогою численних словників та наукових досліджень. Зокрема в посібнику використано такі джерела: Бибик С.П. та ін. Словник епітетів української мови/За ред. Л.О.Пустовіт.-К.: Довіра, 1998; Грінченко Б. Словар української мови. – К.: Горно. – 1928; Етимологічний словник української мови.- К.: Наук. думка, 1985; Історія української мови. Лексика і фразеологія//за ред. В.М.Русанівського.-К.: Наук. думка, 1983; Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К.: Вид. центр "Академія". - 1997; Словник української мови: у 12 томах. – К.: Наук. думка. – 1970. – т. 1, 2, 5; Словник-довідник з культури української мови / Д.Гринчишин, А.Капелюшний, О.Сербенська, З.Терлак,- Львів: Вид-во "Фенікс", 1996; Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – Вид-во НА УРСР. – К.: 1961. – 148 с.; Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник.- К.: ІСДО, 1996; Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку.- К.: Наук. думка, 1974; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.- М.: Прогресс. – 1967. –т.1, 2, 3; Фразеологічний словник української мови. У 2 книгах. – К.: Наукова думка. – 1999 та ін. Передбачаючи, що книга може використовуватись і школярами, ми дещо спрощували паспортизацію слова, наводячи джерело скорочено: наприклад, наводячи рядки з вірша, вказували лише назву і автора).

Лінгвокультурознавчі знання, набуті у процесі опанування модулем, є основою формування пошукових (дослідницьких) і

творчих лінгвокультурознавчих умінь: здійснювати семантико-етимологічний аналіз лексем і фразем, створювати "словниковий" (довідковий) портрет лексеми, аналізувати і створювати власну словникову статтю тощо.

2.1. Назви "рід", "родина", "сім'я"

Етнолінгвістичні пояснення назв спорідненості і свояцтва мають давні і не завжди прозорі витоки, а тому вимагають звернення до семантико-етимологічих коментарів. Такий підхід передбачає виявлення внутрішнього змісту лексем, з'ясування розвитку їх значень у контексті історико-культурних змін.

Розглядаючи назви спорідненості, важливо спочатку з'ясувати семантику слів **"рід", "родина", "сім'я".** Давньоруське слово родъ завжди функціонувало з низкою значень, серед яких і такі: "сукупність поколінь", "сім'я", "велика патріархальна сім'я". Полісемність цього іменника стала основою для утворення з допомогою префікса у- й загальнослов'янського слова **urod** - "народжений не в рід", тобто той, хто чимось відрізняється від інших в роду. Звідси в одних мовах - позитивна (пор. укр. **врода** - краса, пол.**uroda** краса, чес. **urod** - урожай), в інших - нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. **врода** - краса, рос. **урода** - людина з фізичними вадами).

Згідно із тлумаченням І.Огієнка, Рід - це Бог долі, талан, суд-присуд (згадаймо приказку: "Так йому на роду написано"), а Рожаниці - це богині людської Долі, феї, що з'являються при народженні дітей. Свято Рожаниці відзначали крупичним хлібом, сиром та добровонним вином" на день Богородиці 8-го вересня [14: 114-115].

На загальну кровну спорідненість указував також термін плєм± - "рідня", "нащадки", "потомки". Останнє із значень, зокрема, походить від адвербіалізованої сполуки po tom "потім, після". Лексема "коліно" позначала "покоління в роді" [15:309].

Слова ж **"родина" і "сім'я"** на позначення близьких родичів з'явилися в XYI-XYII ст. і частково перебували на межі між назвами спорідненості і свояцтва. Традиційна сім'я включає чоловіка, дружину і дітей, а родина - сім'ю, близьких і далеких родичів, пов'язаних спільними економічними чи духовними інтересами та спільною діяльністю. Поміркуйте, як змальовано сім'ю, родину у творах українського фольклору та української літератури.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Відгадайте загадку*: Хто родився і ніколи не вмирає? (у народі говорять: рід людський)

2.*Охарактеризуйте семантичне навантаження слова "рід" у наведеному уривку*.

"Роде рідний!
Не стлумить нашу жилаву породу.
Сто вітрів в ногах лежить
Мого роду і народу". (І.Драч "Балада роду").

3.Поміркуйте над рядками поданого вірша. Які асоціації вони викликають? У чому лінвофілософське, естетичне і психологічне навантаження назв спорідненості?

Чи знаємось на першородстві нашім?
О, як хвилює слова первина...
Себе вагою зерен тільки й зважим.
Ти найсолодша, мови таїна!
Ма... маю...Мати! -
Малий - тримаю - сам - зима? - нема.
Не марно?.. Мирно. Мамо, - ми...
А батько? - любо... Тато й неня.
Обняти: ма і та...Бо - лю... (Бо - люд...)
Ой леле! (Лель) - лелека (бог наш сонячний!) -
у біле (молоко) - у диво - дивоту,
де лан - (лінь - лин - лунь) - льон, -
у синє і зелене... Сон?.. сольн (Сонце!),-
ось тут я - найда: син, синок!..
А доля? - Дани дар...
(Дн - дай і на!) - весна...
Се нь ... се льн (вода і сонце) - Дана (Леля!)-
Дочка - дщер... щедро...ще ... ущерть:
од сонця (ра) їй страх і радощі, - сестрі.
З росою (пити) - поле - шлях (палити?)-
пшениця (шумом запашним) - пш... он (у сонці). Паша.
Черлень. Ми з льн... чи льм (Земля! - ще молода) - миліє -
хліб-сіль... Село. Оселя. Зілля.
Кінь. Кури. Пес. Колеса й борона.

Багато (бог). Дій діло діє (тато!).
Бузько-лелека - лю... (леліяти-любити) -
ла в піжмурки пограло з ра (і рада, й Лада) -
льн (-ма-) ню (-ба) і боротьба! - за літо.
Земля і Сонце. Мати й батько.
Рід. Народ. З любові! - син, дочка...
Наповненим здається кожне слово,
мов значень паралельних і нема.
Така ж бо всеоб'ємна мовна повінь -
аж захлинулась глибина німа:
ма... Маю... Мати!.. Мирно. Мамо. Ма!..
(В.Коломієць. Родина)

4. Напишіть твір-роздум "В мого роду сто доріг".

2.2. Назви спорідненості

Назви спорідненості є праслов'янськими за походженням: отьць < *otьcь, мати < *mati, сынъ < *synъ, дъчи < * dъkti "дочка", отчимъ < *otьcimъ, мачеха < *matieха, дьдъ, баба, вънукъ, прадьдъ [16;69]

Учені припускають, що найдавнішим населенням України були племена пелазгів, а їхня буквено-звукова абетка може вважатися першою у світі. Чимало місця у ній займають назви спорідненості: дівіана - дівча, дівчина, дочка; жеуна - жінка; братрія , фратрія - дочка брата; пурні - парубок, син; папаса - бабуся; сетра - сестра; сестреса - сестриця [17; 142-144].

На основі тлумачних, фразеологічних словників, етимологічних досліджень мовознавців А.Бурячка, В.Жайворонка, В.Кононенка, А.Критенка, В.Німчука, інших науковців розглянемо окремі з назв спорідненості.

Назви "батько" і "мати"

Лексема "батьки" тлумачиться таким чином: батько і мати своїх дітей; предки. Діалектні назви "більш делікатні", вони не виділяють окремо як батька, так і матір. Серед назв часто зустрічаємо такі: родичі, родітєлі. Вони, можливо, запозичені із старослов'янської мови і вказують на спільну турботу про продовження свого роду.

Лексема "батько"

У словнику української мови подана така характеристика лексеми **"батько":**

- чоловік стосовно своїх дітей;

- перен. основоположник якого-небудь учення;
- шанобливе називання козацької старшини, отаманів тощо;
- ввічливе звертання до людини похилого віку;
- самець стосовно до свого потомства [18: 56].

Науковці висловлюють різні припущення щодо походження слова. За однією з них слово **"батько"** спочатку вживалося для назви старшого брата, котрий часто був для молодшого замість батька або дядька по матері (порівняймо **болгарське бате** (старший брат) і **чеське bater** (брат матері) з давньоруським **бате** ("рідний батько"). Очевидно, переусвідомлення цього слова мало іти в такій послідовності: старший брат - дядько по матері - рідний батько [19: 100].

Чи не найбільш конкуруючими між собою є також і слова - назви на позначення батька. З індоєвропейських термінів-назв батька *pater і *atta праслов'янська мова успадкувала останнє, спочатку вживане лише в дитячому мовленні, а в кінці XVI- на початку XVII століття - і в мові ділових пам'яток.

Крім української, дана лексема наявна в польській **tata**, чеській **tata**, сербо-хорватській **тата** мовах. У румунській мові лексема tata залежно від форм звертання має різні значення: tata advarat означає "добрий батько", tat-socru – це звертання до свекра, tata-mare – це "поважне" звертання до дідуся [20: 68].

Від терміна *atta походить суфіксальний утвір отьсь, збережений в усіх слов'янських мовах. Щоправда, з плином часу семантика даної лексеми в білоруській, українській, болгарській мовах поступово змінювалася від первісного значення "батько" до переносного - "особа духовного стану".

Наприклад, у "Притчі про блудного сина" лексема **отьсь** означає "батько": Чловьк етерь іме дьва сына і рече мъниі сынъ ею отьцю отьче даждь ми достоін і часть імьнь..." (Некий чоловік мав два сини. І сказав молодший син батьку: "Батьку, дай мені прічітающуюся мені частину майна.")

У "Лексиконі" Лаврентія Зизанія **отьсь** - "піп, особа духовного стану". У верхньолужицькій та нижньолужицькій мовах лексема **wosc** вживається на позначення "предок".

Лексема **бат¤** певний час уживалася із значенням "духовний проповідник", на народному грунті - як пестлива назва батька. Серед пестливих назв у різних регіонах України побутували також і такі назви "родитєль", котре запозичене, очевидно, із старослов'янської мови [21: 297], "неньо", "ненько", і "бат", що означає "правдивість"[22: 32].

Від поданої лексеми утворились такі похідні:

отьчічь - "спадкоємець батькового володіння",

батьковсчина - "майнова спадщина по батькові",

батьківство – "спорідненість по крові між батьком та дитиною"; батькувати – "лаяти, сварити, згадуючи при цьому батька".

Перевірте за тлумачними словниками української мови, чи збережені ці слова. А чи вживають вони у вашій місцевості? З яким значеням?

З цією лексемою в українській мові збережено низку стійких зворотів. Ось окремі з них:

наче батька рідного побачити - щиро зрадіти, побачивши доброзичливу людину;

не заправити як за рідного батька - не запропонувати зайвого, не встановлювати високої ціни на що-небудь,

чорт батька знає - грубо, виражає почуття невдоволеності чиєюсь дією тощо.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. "Головні обдарування - від батьків моїх", - вважав Г.Сковорода. *Що означає цей вислів?*

2. Заручена дівчина, запрошуючи на весілля, в першу чергу відвідує могилки матері та батька, щоб "закликати їх до гурту". *З якою метою це* робилося?

3. *В українській та російській мовах є такі прислів'я*:

Не спіши поперед батька в пекло. - Не суйся прежде отца в петлю.

У батьки годиться - В отцы годится.

Чи є різниця у значеннях поданих прислів'їв ? Поясніть.

4. *У чому відмінність між прикметниками "батьків" і "батьківський"?*

5. *Виявіть спільне та відмінне у значеннях слів: "батько" - "тато" - "отець".Які слова і з яким значеням вживаються у вашій місцевості?*

6. *До яких груп за ознаками можна віднести епітети до слова "батько", вживані в селах Сумщини? Складіть з цими словами речення:*

великоголовий, веселий, втомлений, говіркий, грізний, добрий, дебелий, єдиний, життєзнаючий, задушевний, заклопотаний, коренастий, люб'язний, мовчазний, мудрий, немічний, новоспечений, одинокий, осиротілий, покійний, примружений, рідний, сердитий, сивоволосий, слабий, сонцелюбний, сутулий, тверезий, хазяйновитий, хворий, убогий, шанований, щиросердний.

7. *Прочитайте речення. Поміркуйте, якого значення надають слову "батько" подані епітети?*

А це той невідомий батько його, майже нереальний, нафантазований, мов снігова людина (О.Гончар). А ще такого порядного батька син, - каже докірливо директор (У.Самчук). Всі встали й потяглися з чарками до старого осиротілого батька (О.Довженко).

8. *У казці "Старий батько" є такі рядки*: Жили силою, а розум вбивали. Жили сьогоднішньою користю. Вбивали "вчора", та тому не мали права на завтра. *На вашу думку, про що йде мова в тексті?*

9. *У селах Сумщини побутує такий вислів "Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом". З'ясуйте його значення. Напишіть твір-міркування на цю тему.*

10. Значення окремих *назв спорідненості в різних мовах не збігаються.* Зокрема, слово "мама" у грузинській мові означає "батько"; слово "папа" в російській мові означає "батько", а в українській діалектній – "хліб"; одне із значень слова "баба" в українській мові - "бабуся", а в турецькій – "батько". Що це за мовне явище? Які приклади такого явища ви можете навести?

11. Напишіть твір-роздум на одну з тем:
"Старість, ні мудрість моїх батьків";
"Якою я буду матір'ю (Яким я буду батьком?)".

Лексема "мати"

Крім основного значення "рідна мати", це слово вживається у переносних значеннях: "батьківщина", "рідний край", "берегиня". Звернемо увагу на останнє із запропонованих значень.

В енциклопедії "Мифы народов мира" образ берегині тлумачиться таким чином: "Берегині ... у східнослов'янській міфології це жіночі персонажі. Етимологічно назва Берегині зближується з іменем Перуна та із старослов'янським словом "пр'гиня" (холм, який поріс лісом)... Дане ототожнення "пр'гині" зумовлено втратою початкових значень слова і співставлення його із семантично близьким поняттям "берег", "поріг" (*p, *bh, *b, * v). В абазинській мові словом "прга" ("жар") називають пиріг, у слов'ян також є назва пирога "ватрушка", що походить від орійського слова vatra "вогонь" [17:168-169].

Жіночі фігурки берегині, зроблені з кості, з каменю чи вирізьблені на скелі, були однією з прикметних ознак пізнього палеоліту для всієї Європи й Азії від Піренеїв до Байкалу: "Вона завжди стоїть у медитавній спокійній позі чарування, ...руки її складені на грудях чи на животі, голова схилена додолу..." [17: 14]. Письменниця Д.Гуменна висловлює припущення, що саме таким чином зображали жриць, "центральних образів цілої великої доби", а пози, про які йде мова, обрядові, в таких позах відбувалися магічні заговори й заклинання.

В осетинських казках знаходимо таке словосполучення "мудра Шатана", що є одним із переносних значень лексеми "мати". Це господиня вогнища: вона мудра, знає таємні чари, сама виготовляє цілющі ліки, вміє лікувати. У неї власні комори, повні всякого добра, а в голодні часи вона годує своїми запасами весь великий рід..." На підтвердження сказаному в осетин знаходимо приказку "Мати - богиня роду".

За припущенням українського історика Кузича-Березовського, слово "мама" походить від праіндоєвропейського *amu. Це ім'я праслов'янської богині землі Amu, що в дитячому мовленні різних народів сприймалось як "мама". Порівняймо: білор. маці, болг. мати, сербохорв. мати, чес. mati, пол. mati, лит. mote - "жінка, дружина", motina - мати, алб. motre - сестра, лат. mater - мати.[24: 583].

Лексема **"мати"(іменник)** стала основою для формування омонімічних сполук, зокрема:

"матка" - це дика свиня, матка бджіл, плідна самиця у тварин, матка мурашина;

"мати" - коноплі з жіночими квітами, мамка - пестл.до мама, жінка, яка годує грудьми чужу дитину [25: 413-414].

Дієслово "**мати"** (псл. *jьmati, білор. імаць, болг. ймам, схв. ймати) вживається в таких значеннях: володіти, збиратися; **матися** – означає жити заможно, не знати злиднів; **матний** – заможний; **поматися** – пообіцяти.

У словниках міститься чимало похідних слів від слова “мати”. Зокрема, у словнику Б.Грінченка наведено вживані й дотепер в окремих регіонах України такі лексеми:

матінкувати - часто говорити матінка,

матеркувати - бути весільною матір’ю,

маткувати - бути хрещеною матір’ю на весіллі або звіздинах,

безматній - який не має матері,

а також сталі вислови:

мати божа - Богоматерь,

Головата мати - мать на свадьбе,

старша мати - настоятельниця монастиря,

скарбова мати - монахиня,

пані-матка - господарка дому, попадя [25: 262-263].

Поміркуйте, чи вживані ці словосполучення у вашому селі.

У фразеологічній скарбниці української мови збережені звороти з даною лексемою: мати городів руських - у давнину місто Київ, столиця Древньої Русі; матері його ковінька - в ролі вигука - виражає почуття подиву, захоплення, обурення; матусина дочка - розбалувана, розніжена дівчина, покірне телятко дві матки ссе – про людину, безпринципно покірливу, корисливу або людину з лагідною, доброзичливою вдачею.

Відомі ці звороти також у російській і болгарській мовах (мамино синче, мамина дьщеричка), що вказує на близькість цих мов.

Мовознавець М.Кочерган вважає, що розвиток значень назв спорідненості частково може зумовлюватися і системними зв’язками. Так, російські слова "батюшка" і "матушка" спочатку функціонували як пестливі форми називання батька і матері. Згодом батюшкой стали називати попа. Це вмотивовано тим, що піп є пастором, батьком для

своєї пастви. Матушкой стали називати дружину попа, хоч до пастви вона не має прямого стосунку [25: 119].

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1.*Кого називали нанашком і нанашкою, вуйна і стрина*? Які семантичні варіанти цих слів вам відомі? Доведіть це прикладами з художньої літератури.

2.*Відгадайте жартівливу загадку: Мама ким ще може бути?*

3.*Серед поданих слів-синонімів до слова "мама" виберіть такі, що стосуються значень:*

а). жінка, що має дитину, дітей;

б). рідна земля, природа, батьківщина;

в). Матір Божа.

Безпомічна, благословенна, праведна, простоволоса, пречиста, сподівана, скривавлена, свята, смуглява, покинута, горда, невсипуща, оніміла, сердобольна, чорнобрива, життєдайна, ласкава, праведна.

Створіть психологічний портрет матері, використовуючи потрібні з поданого переліку слова.

4. *В яких значеннях вжите слово ”мама" в поданих реченнях?* Мати, бліда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум’яніла (І.Багряний). Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу - скривавлену матір (О.Довженко). Благословенна в женах, святая праведная мати (Т.Шевченко). І проминає мати край дороги, сумна і чорна, - теж, як та тополя (Л. Костенко).

5. *Що означають слова “батюшка” і “матушка” в українській і російській мовах?Чи зустрічаються такі слова у вашій місцевості? Випишіть з художньої літератури уривки текстів з поданими словами. Якого настрою надають текстам ці лексеми? Чому?*

6. *З’ясуйте значення поданих висловів. Продовжіть їх ряд висловами, що зустрічаються у вашій місцевості.*

голий, як мати породила;

лагідна, як мати рідна.

7. *На основі міркувань учнів загальноосвітніх закладів побудуйте семантичну картину лексеми “мама”.*

7.1."Для мене матуся - це все, я не знаю, щоб я робила без неї. Інколи люди не цінують доброту і любов своєї матусі, а коли вже її нема, вони починають розуміти, що вони втратили".

7.2."Мама! Яке ще є слово в нашій мові наймиліше і найрідніше. Вона ж рятівний острівець для нас у цьому світі. Цінуймо наших мам зараз, не будьмо до наших рідненьких байдужими. Ми ж частина її єства. Де б ми не були, її молитви оберігають нас від усіх незгод. Я люблю свою маму, і ніхто в цілому світі не замінить мені її добрих очей, ясної посмішки і материнської ласки".

7.3."До порад мами треба завжди прислухатися, бо якщо не послухаєш, то потрапиш у якусь халепу. Мама - це найкращий подарунок для мене, провідник у майбутнє".

7.4."Мати все робить для того, щоб її дитина вибилася в люди. Маму не можна скривджувати, не можна на неї говорити злих слів, бо вони залишають на її серці великі рани, і ніякі ліки їх не вилікують".

7.5."Я завжди зрівнюю свою матусю з квіткою, бо вона добра і весела”.

7.6."Колись моя матінка захворіла, в неї була висока температура, я дуже хвилювався за неї. Все, що вона хотіла, я їй подавав. А коли на другий день вона була вже весела, я дуже зрадів, мені стало легше на душі, тож я пішов у школу веселим".

7.7."Мама - це свята істота, яку можна зрівняти з янголом. У неї добре серце, золоті руки, яскрава душа. Люди усієї планети, бережіть матір, тому що це оберіг любові, щастя та доброти!"

8. Прочитайте поданий вірш. *Про який скарб іде мова у вірші? Які художні засоби використовує автор для відображення своїх почуттів?*

Швидко, швидко ми побачимось.
Рідна матінко моя...
наговоримось, наплачемовсь.
І зберіг я тільки, ненечко,
Скарб один, що ти дала,
Золоте, як зірка, сердечко... (О.Олесь).

9. *Прочитайте цей вірш на самоті. Які відчуття викликали у вас ці рядки? На вашу думку, яким чином авторці вдалось досягти*

такого ефекту емоційного стану, в якому ви перебуваєте? Схарактеризуйте художні тропи вірша.

Бабусі в наших дальніх селах,
Яке життя в вас невеселе.
Пройшло воно в тяжкій роботі,
В щоденних клопотах й турботах.
За довгий вік - спочатку вдвох
Пережили ви, бачить Бог,
І 33-ій, і війну,
І вашу першу сивину,
Що сріблом впала на чоло,
Коли принесли похоронку.
Чого у вас лиш не було?
Якого горя ще не знали?
Дітей самі ви "піднімали"
В колгоспі зранку й до смеркання.
Щоб заробить їм на навчання,
Ви працювали, як рабиня.
Ви заробляли трудодень,
Щоб дать освіту, як в людей,
А головне, щоб в місті вчились,
Щоб якось там і залишились,
Щоб не вертались у село,
Де вам нести тяжкий той хрест прийшлось.
Так, як Ісусу на Голгофу,
Другого шляху не було!
Тепер, бабусі, сидите,
Дітей із міста ви ждете.
Приїдуть ось в суботу внуки,
Поки міцні в бабусі руки,
То все в бабусі на городі.
Побудуть внуки на природі,
Бо любить їх бабуся ця -
Для них бички і кабанця,
Гусей, качок, і курочок -
Все, що в людей, мусить держати,
Бо треба ж діточкам все дати.
А вже в неділю, десь під вечір,

Несуть мішки, аж мокрі плечі
І пхають у машини,
Що не витримують і шини,
Бо треба ж їхать на роботу.
І так до наступної суботи.
Сказати встигли лиш - бувай!
Та крикне внук з вікна – "гуд бай"!
Стоїть старенька край села,
Вона б і душу віддала,
Аби все добре!
І все б ніщо - аби не вечір.
Він, як чума, ляга на плечі,
Одна розрада - телевізор,
Та й той нечисті відключають,
Бо їм, бач, світла не хватає -
Там в кабінетах можновладці,
Бо ж треба освітити танці
Та конкурси усіх красунь,
Всі казіно, усі вітрини,
та що їм баба - хай там гине!
То ж зупиніться, супостати,
Бо в темній хаті - ваша мати.
Вона запалить свічку нині,
Та вузлик витягне із скрині,
Де зложене все в путь останню.
Все що одіти, що роздати,
Щоб копачам й на церкву дати,
Щоб все було, як у людей,
Щоб не обтяжувать дітей,
Щоб люди їх не осудили,
Коли прийде той час господній.
Ви ж думайте про них сьогодні!
Бо завтра може бути пізно,
Вона ж людина - не залізна,
З ясним умом і добротою,
З такою в серці теплотою,
Живе, як Бог велить їй жити,
Щоб в ваших душах розтопити
Той лід байдужості.

Отож прошу, благаю вас,
Поки не наступив той час
Бабусі йти в ту мить останню,
В той дім, що завжди край села,
Щоб ваша совість ожила!
Біжіть, летіть, пішком ідіть,
Аби в Різдвяний теплий вечір
Усі зібрались в хаті тій,
Де вас в колисці колисали
Дбайливі, добрі, теплі руки,
Що так болять тепер ночами,
Що всі покриті мозолями,
Неначе груди орденами.
Не залишайте їх одних,
Отих бабусь, отих святих!
Хоч би у це Різдвяне свято!
І кожен з вас повинен знати:
Проходить час, усе минає,
Ціннішого в житті немає.
(К.Заляпанчук. Слово про матір).

Назви “дід” і “баба”

Лексема "дід"

Слово “дід” має різні значення, а саме:

- батьків або материн батько;

-чоловік похилого віку;

-заст. убогий чоловік;

-старець, сторож на баштані, у садку;

у переносному значенні - тінь (Наприклад: Кавун не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід (Н.-Лев.));

у множині - люди минулих поколінь. (За дідів – тобто дуже давно).

Від поданої лексеми утворилися різноманітні похідні слова. Ось окремі з них:

дідовід - "поводир у незрячих",

дідик - "мітелка з соломи, трави", ведмедик,

дідовник - "осот, лопух",

дідо – "деталь ткацького верстата",

дідизна, дідичність дідівщина – "спадщина від діда; давні дідівські часи";

дідівство – "відчуття належного зв'язку з онуками";

дідовід – "поводир у незрячих";

дідько –"біс";

дідичанка – "дочка поміщика";

дідичня – "родовий маєток";

дідиччун – "син поміщика";

дідизний – "дуже старий".

Серед цих слів виділимо омонімічні. Познайомимось з окремими. Чи відомі Вам ці слова? Де ви їх чули?

Лексема "**дідух"** означає рослину "білоцвіт весняний", тобто сніп, який ставили за звичаєм у кутку хати перед Різдвом; джгут соломи чи очерету для загорожі або обшивки стін куреня;

Словом **"діди"** називаються зв'язані по два качани кукурудзи, що підвішуються на стінах гуцульських хат, "будяк, осот, тирлич хрестовидний", "вид танцю", "їжа із пшона та борошна".

Слово "**дідик"** означає "шкіряний ґудзик", "незрячий чоловік", мітелка із соломи, трави", "ведмедик".

Лексема "д**ідич"** - це "поміщик, великий землевласник", "льон", лопух".

Словом **дідинець** (це слово запозичене з польської мови) називали "двір, місце в церкві, де стоять жебраки" і "місце наколо церкви, де поховані предки".

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Яке значення слова "дідько" в поданих фразеологічних* зворотах: дідько несе; на якого дідька; дідька лисого?

2. *Про якого "діда" йде мова в загадці* "Старий дід мости помостив, молода прийшла - мости рознесла"?

3. *Розкрийте семантику слова "дід" у поданих реченнях. Які значення епітетів, що використані до цього слова?*

Знайшла (лікар) його організм без особливих змін і відіслала до невропатолога, веселого, добродушного діда... (Г.Тютюнник).

З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний (Панас Мирний). Маруся поглядала на крепкого, жилавого діда, на його чорні від праці руки і гадала собі: який же він був у молодості? (Г.Хоткевич).

Се був дід дуже старий, білявий, а проте чуйний, високий, прямий, як явор (Марко Вовчок).

4. *Про який звичай іде мова в поданому уривку. Яке значення слова "дід" у тексті?*

Геть увечері, коли стемніє, на город виносили "дідуха", палили, пускали на теплий дух, тобто проганяли зиму, закликали весну:

Благослови, Тройця!
Богородиця!
Нам в лісок
Гуляти,
Нам вінки
Завивати.
Ой, Дід-Ладо, завивати!
(О. Воропай. Звичай нашого народу.)

5. *Який настрій вірша? Які художні тропи "допомагають" схарактеризувати образ дідуся?*

Як голуб сизенький,
по садочку ходить,
і мене малого,
Онученька свого,
За рученьку водить.
По садочку ходить,
яблучка знаходить,
Ще й дає на горіхи,
Мій дідуньо милий,
Як голубчик сивий,
З ним багато втіхи.
(М.Підгірянка. Мій дідусь старенький).

6. *Відгадайте запропоновані загадки. Яких значень набуває слово "дід" у поданих рядках? Намалюйте його портрет.*

6.1.

Ходить лісом дід лахматий,
Одягнувся в кожушину,

Мед шукає і ожину,
Літом любить полювати,
А зимою в лігві спати.
Як зачує він весну
Прокидається від сну!"
(?)

6.2.

Стоїть дід над водою
З білою бородою.
Тільки сонечко пригріє,
Борода почервоніє.
(?)

6.3.

Коло бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без водички миється.(?)

7. *Познайомтесь із грою. Чи відома вона вам? Які значення слова "дід" у поданому тексті?*

Гра "Дід та онуки"

Діляться на два рівних гурти. Призначають, якому гуртові ховатися, а якому шукати. Той гурт, що буде шукати, вибирає собі Діда й відходить кудись убік або жмуриться, щоб не бачити, хто де заховається. Ті, що ховаються, вибирають матку, яка й ховає своїх дітей недалеко одне від одного. Потім іде до Діда й каже йому: "Діду, давай руку !" Взявши його за руку, Матка водить Діда з онуками далеко від того місця, де заховані діти. Дід і онуки оглядаються на всі боки і тільки-но побачать, де заховані діти, біжать до них, щоб спіймати хоча б одного з них. Діти ж у свою чергу, біжать до Матки. Якщо вона зустріне дітей раніше за своїх "ворогів", то заховає їх. Коли ж Дідові з онуками пощастить кого-небудь із дітей спіймати швидше, ніж Матка зустрінеться з дітьми, гурти поміняються ролями.

(Записано студенткою ГДПУ Т.Городновою в селі Полошки Глухівського району Сумської області).

<u>Лексема "баба"</u>

У словнику української мови пропонуються такі значення цього слова:

- мати батька або матері;
- стара за віком жінка, взагалі жінка;

- зневажливо: слабкий нерішучий чоловік;
- жінка, що приймає пологи;
- баба-ворожка, зла чарівниця;
- важка підвісна довбня;
- рід печива з пшеничного борошна;
- сорт груш і слив.

У художніх творах, у говірках зустрічаємо спільнокореневі слова від слова "баба":

бабкуватий - зморшкуватий,
бабити - бути повитухою,
бабитися - виявляти нерішучість,
бабякь - ледащо,
бабинець - місце в церкві, де стоять жінки,
розбабка - ворожка,
бабизна, бабівщина - спадщина по бабі,
бабниця - посудина, в якій випікається хліб,
бабіти - ставати схожим на бабу.

Назвіть такі твори. Чи у вашому селі вживаються такі слова? Що вони означають?

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. Фразеологізм "бабине літо" - з болгарського відповідника дослівно перекладається як "бідняцьке літо", а в англійській мові звучить як "індійське літо". *Що означає цей фразеологічний зворот в українській мові*?

2. *Чому багато народних казок починаються словами: "Жили собі дід та баба"?Наведіть приклади таких казок. Складіть мовний портрет головних персонажів.*

3. *Яке значення слова "баба" у приказці "Баба надвоє ворожила"?*

4. *Розкрийте семантику слова "баба" в поданих реченнях. Які значення епітетів до цього слова?*

Оця горлата баба наробить такого крику (І.Нечуй-Лев.).

Тут же вештається похмура, згорблена баба (Г.Хоткевич).

Двері рипнули. В кімнату увішла її нянька, стара Ганна, проворна й смілива баба (І.Нечуй-Лев.).

Мені Максим сказав, що ти тут. Він усе мені розповів... - язиката баба, твій Максим (М.Зарудний).

Мотря зовсім оселилася в "довгоп'ятої" баби (Панас Мирний).

В одній хаті добра бабуся заплакала, дивлячись на мої скорцюблені холодом пальці... (Ю.Смолич).

В її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся (І.Франко).

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся (Вал.Шевчук).

Старую бабусю згадаю.
Вона мене кохала:
піснями пеленала,
Рідним словом кормила,
рідній мові учила (А.Метлинський).

5. *Яке значення поданих прислів'їв:*
"Поки діда, поти й хліба, поки баби, поти й ради",
"Баба без діда - як борщ без хліба",
"Добре було при діду: щодня рибка к обіду".

Назви "дітей"

Лексема "діти"

Тлумачний словник української мови подає такі значення цього слова: - маленькі дівчатка і хлопчики;
- сини і дочки різного віку;
- майбутнє покоління.

Слово "діти" походить від старослов'янського **дьти.** Праслов'янське *deti є формою множини збірного іменника dets - годоване груддю, звідки doiti, deva, що в українській мові відповідає словам доїти, діва. На вік без розрізнення статі у різний час указували і такі слова: дьтьскъ -"дитина, хлопчик", чадо "дитина"; говірк. робятє - "дитина"[27: 304].

У "Лексиконі" Памви Беринди зафіксоване слова **отроча,** що пояснюється таким чином: дитя, немовятко, дитятко, дьточки, пеленчатко.

Серед поданої лексико-семантичної групи слів наявні лексеми з досить “примхливою” вдачею. Що може бути спільного між словами **"дитина" і "парубок**"? Виявляється, в індоєвропейській мові *orbh означало "маленький, дитина". Така семантика ж російського слова ребенок і українського діал. робя (на відміну від спільнослов’янського терміна роба - "селянка, особисто залежна від феодала". У XIV - XV ст. етимологічний корінь *orbh "сприяє" виникненню терміну паробок -"феодально залежний чоловік, челядник, двірський слуга" (пор. у польській мові parobek "наймит"), а в XVI-XVIII ст. це слово набуло ще одного значення -"неодружений чоловік"(пор. у німецькій мові erbe - "спадкоємець").

У російській мові такими ж близькими є слова "младенец" і "юнец", пор. прасл. *moldenьcь - "хлоп’я, юнак", ст.-сл. **младьньць** "хлоп’я", пол.mlodzieniec - "юнак". Особи відповідної статі й віку у Давній Русі іменувалися молодъ <moldъ, уноша <junosa, отрокъ< otrokъ.

Отроком називали хлопця-підлітка, корінь "ректи" первісно мав значення - юнак, молодик, що ще не має права говорити "на вічі" (якому відмовляють на вічовому зібранні).

Назва junosa юноша потрапляє в українські словники з другої половини XVI століття. На сьогодні ці слова залишилась існувати лише в окремих говорах української мови.

На вік без розрізнення статі у різний час указували і такі слова: дьтьскъ -"дитина, хлопчик", чадо - "дитина", говірк. робятє - "дитина" [27: 304]. У "Лексиконі" Памви Беринди зафіксоване слова *"отроча",* що пояснюється таким чином: дитя, немовятко, дитятко, пеленчатко (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року).

У російській мові такими ж близькими є слова "младенец" і "юнец". Порівняймо прасл. *moldenьcь - "хлоп’я, юнак", ст.-сл. младьньць "хлоп’я", пол.mlodzieniec - "юнак". Цей віковий період (пор. рос.младенчество) позначається в українській мові словосполученнями *раннє дитинство* або *дитячі роки*, хоча останнє має значно ширший віковий діапазон.

Основним найменуванням на позначення хлопчика або дівчинки цього дитячого віку виступає дитина. Наприклад: Лише ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння мале і беззахисне..." (О.Гончар). Для позначення періоду дитинства в

українській мові існують рідковживані слова "малоліття", "малолітство".

Вік, перехідний між дитинством і юністю, називається отроцтво, інколи підлітство, що є стилістично і емоційно нейтральним позначенням хлопця або дівчини дванадцяти-шістнадцяти років, але майже невикористовуваним в українській мові.

Період отроцтва є своєрідним містком, по якому людина переходить в юність. Словник української мови лексему "юність" тлумачить таким чином: "Період життя людини до зрілості, коли відбувається нагромадження й розвиток життєвих сил організму, молодість."

Слово юнацтво частіше виступає як збірне, позначаючи молодих людей обох статей або юнаків, наприклад: "З різних кінців, з різних сторін, назліталося юнацтва набиратися розуму, слухати правди слова..." (Панас Мирний).

Лексема "дочка"

Слово **дочка** в різних мовах означає особу жіночої статі щодо своїх батьків. Як розмовне, це слово є ласкавим звертанням літньої людини до молодої жінки або дівчини.

Мовознавці висловлюють припущення з приводу походження цього слова від дієслова “доїти”, “доїтися”(беруться до уваги родинні зв’язки – дочка п’є молоко матері), але остаточно це питання не вирішено.

В українській фразеології з даною лексемою наявні такі вислови: *годитися у дочки* – бути набагато молодшою від когось, *духовна дочка* – жінка, що постійно сповідується у свого духовного отця. У російській мові зустрічається вислів "дочь Євы", де поняття “дочка” розглядається в гумористичному плані: так говорять про ту, що “сує носа не в свої справи” і часто цим шкодить навколишнім.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. Які *значення слова "діти" в поданих сталих висловах?*
   іти на діти;
   ніде правди діти,
   поводити себе, як дитина.

2. *За тлумачним та етимологічним словниками поясніть такі лексеми:* дітвага, дітва, дітваччя, дітко, дітний, дитинець, дитун.

3. *Виконайте лінгвістичний аналіз уривків:*

3.1. Ну як же сину?- ласкаво й тихо спитав батько.- Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали, ми робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарішали, то невже ж ти виженеш із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилося і боязно чогось, і, Боже, як шкода тата з мамою. (В.Васильченко "Свекор")

3.2. Діти мої, діти мої!.. Чи мені ж те оповідати, що не одная ненька стара хлопцеві серденько в'ялила? (Марко Вовчок "Два сини".)

3.3. Благаєм же тебе дітву гойдати
Так, щоб вона у стовбур не пішла.
Їй разом з серцем розум колихати.
(П.Куліш "Няньчина пісня")

4.*Серед поданих слів-епітетів виберіть такі, що стосуються*:

1) сина, 2) дочки, 3) і сина, і дочки:

акуратний, білозубий, білявий, благородний, блудний, бойовий, бравий, ввічливий, вільнолюбний, впертий, вродливий, гнучкий, доброзичливий, заплаканий, квітучий, кремезний, ладний, мініатюрний, мудрий, мужній, показний, спесивий, тонкостанний, хазяйновитий, чорнокосий, шанобливий, щебетливий, ущипливий, рішучий, норовистий, пихатий, ясночолий.

5. *За словниками (тлумачним, етимологічним) з'ясуйте значення слів "правнук" і "прадід".*

6. *Поясніть значення фразем "прийомна дочка", "дочка народу", "батькова доця", "годиться в дочки".*

7. *Проаналізуйте символіку пісні з казки "Телесик".*

Люлі, люлі, Телесику,
заварили кулешику,
з ручками, з ніжками,
будемо тебе годувати.

8. Вагітній жінці бажають, щоб дитя "народилося в сорочці". Цей фразеологічний зворот має відповідники в англійській ("народитися із срібною ложкою в роті"), у французькій "народитися зачесаним" мовах. *Поясніть значення цих висловів.*

9. Вашій увазі пропонуються назви дітей у різні вікові періоди. Чи відомі вони Вам? *Які паралельні назви існують у Вашій місцевості:*

осьмак - дитина, народжена у вісім місяців;
первак - перший син;
пискля - дитина, що часто плаче;
підпасок - дитина на п'ятому році життя;
сокотун - дитина, що вчиться говорити;
стригунець - дитина на третьому році життя;
товкун - дитина, що постійно бігає;
шавкотун - дитина, що говорить шепеляво;
шмиглик - дитина, що пустує.

10. *Познайомтесь з піснею, записаною студенткою ГДПУ Т.Скляр в с.Обложки Глухівського району на Сумщині. До якого жанру належить ця пісня*? Охарактеризуйте значення підкреслені слова. Які лексичні діалектизми характерні для цієї місцевості?

А ми вчера на родинах були,
А вже сьогодні на хрестини прийшли.
Ой, дай, Боже, дитя <u>охрестити,</u>
Тую хату і кумів та й розвеселити.
А ми прийшли вже з <u>Божого храму</u>,
Принесли вам дитину додому.
Дитина ваша хрещена,
<u>Кумами слічними</u> принесена.
(Народна пісня)

11. Досить специфічною є дитяча лексика. Так, серед назв їжі на означення поняття хліб поряд із загальнопоширеним словом папа вживаються і такі назви: кольо (лемк. говір), біба (покутський говір), дитячі назви картоплі: буля, боля, копка, катося, котя, котька. Чи існують ці назви у Вашій місцевості?

<u>Лексеми "брат" і "сестра"</u>

Братом або сестрою називали кожного із синів та дочок щодо інших дітей того ж батька або матері. Братом і сестрою вважали також однодумців. У Давній Русі ці іменники вживали при звертанні до чужих людей переважно однакового віку для виявлення дружніх та

приятельських почуттів. Після прийняття християнства словами "брат" і "сестра" стали називати один одного ченці й черниці.

Слово "сестра" по-санскритськи **swasra** означає "утішниця" [22:56]. Похідні від слова "сестра" такі:

сестриниця - племінниця,

сестрич - племінник,

посестра - добросердна людина, яка завжди допомагає порадою.

Емоційно-забарвлені деривати "сестриця", "сестриченька", "сестронька", "сеструня", "сестронька", "сестричка" часто зустрічаються в народних піснях.

Слово " брат" по-санскритськи bratar означає помічник [22:65].

Від слова **брат** утворились такі похідні:

братанъ, братаничь -"племінник, син брата";

братана - "племінниця, дочка брата";

братак - "друг";

братняк - "син дядька";

братиця - "братова жінка";

братовизна - "спадщина після батька";

братки - "вид хлібного печива";

братщина - "церковне братство";

братівщина - "військова дружина, загін",

братки - нар. назва квітки і вид хлібного печива.

Чи вживані такі слова у вашій місцевості? Які їхні значення?

В українській фразеології збережені такі вислови:

брат у перших - син дядька або тітки,

брат у других, троюрідний брат - син двоюрідного дядька або тітки,

молочний брат - син годувальниці стосовно інших дітей, яких вона годує;

ваш брат - ти або ви подібні,

на брата - на кожного,

наш брат - ми, я і подібні,

свій брат - подібний до кого-небудь, однодумець, співвітчизник, фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чоловічої статі,

як брат з сестрою - дружно, як рідні.

У бойківському говорі існують і такі фразеологічні одиниці: крачунів брат- "менший хліб, який печуть на Свят-вечір", бокова сестра - "коханка, наложниця".

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Поставте у кличному та родовому відмінку однини і множини слова* баба, брат, дочка, сестра.

2. *З'ясуйте семантику таких словосполучень: батьків син, блудний син,* Божий син, вражий син, названий син, мамина дочка, синок.

3. *За етимологічним словником поясніть зв'язок між лексемами "дівка", "дівчина".*

4. *Чим відрізняються слова "братерський", "братній", "братський".*

5. *Поставте наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин.*

6. *Розкрийте зміст крилатих висловів:*

"Син мудрий - потіха для батька, а син нерозумний - то смуток для неньки його" (Притча Соломона).

"Добре, в кого є господа, а в тій господі є сестра або мати добрая". (Т.Шевченко).

7. *Поміркуйте над загадками:*

7.1. У хлопчика стільки ж сестер, скільки й братів, а в його сестри сестер вдвоє менше, ніж братів. Скільки в сім'ї сестер?

7.2. *Скільки їх було: мати, дочка, брат, сестра, дядько, племінниця?*

7.3. *У двох сліпих був брат Іван, а в Івана братів не було. Хто були сліпі?*

7.4. *Одного батька і однієї матері дитина, а нікому з них не син?*

7.5. *У семи братів по одній сестрі. Скільки всіх?*

7.6. *Назвіть персонажів загадки, записаної О.Духновичем.*

Два сини, два батьки,
Три риби зловили,
Без великих спорів
так ся поділили,

Що кожному одна ціла
Дісталась без розділа.

8. *Перекладіть словосполучення, подані у словнику В.Даля, на* українську мову. Чи зустрічаються такі назви у вашій місцевості? Які паралелі сполук можливі на діалектному грунті?

8.1. кровные, полнородные братья, одного отца - матери;

8.2. сродный брать, сын дяди или тети, внучатый, сводный брат, сын вотчима или мачехи;

8.3.привинчанный брат до брака родителей, молочный брат;

8.4.братья крестовые;

8.5.названные братья.

(Підказка: див. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.-Т.1, М.: Рус. язык, 1981.-С.111-112).

9. *З'ясуйте значення слова "брат" у поданому тексті?*

9.1. Ой щось мені, та милі браття,
Та мед-вино не п'ється,
Ой десь мій син та Морозенко
Та із турчином б'ється.
("Ой Морозе, Морозенку")

9.2. Любітеся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
(Т.Шевченко).

10. *Поясніть правописні моменти:*

яку форму числа примають іншомовні прізвища, вживаючись зі словом "брати", словосполученням "брат і сестра";

як узгоджується присудок з підметом, вираженим словосполученням брат з сестрою, чоловік з жінкою, батько з матір'ю;

коли ці сполуки пишуться таким чином: "брат-і-сестра", "мати-й-мачуха"?

11. *Розкрийте значення прислів'їв:*

Брат братом, а мед за гроші.
Хоть ми собі брати, а кишені наші не сестри.
Брат мій, а розум у нього свій.
Як брат брату не поміч, то що вже чужії люди.
Сестри рідні тоді, коли усі вийдуть заміж.
Одна сестра - вірна порада.
На сонці тепло, а біля рідної сестри добре.
Сестри ні купити ні заслужити.

12. *Що можуть означати такі порівняння:*

укр. "як дві краплі води", англ. "як дві горошини", німец., чеськ. "як двоє яєць"?

13. *Яка причина кількаразового повторення слів весільної пісні ? Який обряд описано в пісні?В чому його суть?*

Що первий голосочок - батенько кличе,
А другий голосочок - матінка кличе,
А третій голосочок - братичок кличе,
Да батенько кличе в терему мести,
А матінка кличе кужелю прясти,
А братичок кличе коня напувати...
... Прошу я вас до хати
Кісоньки розплітати..."
Братіку-сокілечку,
Стань собі на стільчику,
Січи, рубай,
Сестри не дай! (З весільної пісні)

14. *Які мовні засоби використані в тексті для характеристики брата і сестри?*

Брати мої, брати мої,
Брати-соловейки,
Чом до мене не ходите
Да щонеділеньки.
Сестро наша, сестро наша,
Сестро нечужая,
Як до тебе нам ходити,
Що ти убогая.
Ой дарма, що убогая,

Да ще й не гордая, -
Хліба-соля роздобуду,
Рада роду буду.
Хліба-соля роздобуду,
Рада роду буду.

(пісня роду Довженків, Чернігівщина. У книзі: Наспівала мати. Пісенний світ О.Довженка. Упор. В.М.Пригоровський. – К.: Муз. Україна, 1995.).

2.3. Назви свояцтва

Лексеми "сват", "сваха"

За словником М.Фасмера лексема **сват,** що має таке ж звучання у білоруській сват, давньор. сватъ, болгарській сват, сербо-хорватській сват, словенській svât, чеській і словацькій svat, польській, верхньо-лужицькій, полабській swat, походить від займенникової основи svo -sve і тлумачиться як "гість", "чужак", "сам по собі", "родич, друг"[22].

Тепер сватом називають людину, яка за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, сватає обрану особу; так називають старосту у весільному обряді, батька або родича одного з подружжя щодо батьків. Наприклад: "Він натякнув невістці, що добре було б, якби свати приїхали на гостювання". (Тют., Вибране).

Сваха ж - це родичка одного з подружжя щодо батьків та родичів другого, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі (Закувала зозулина на даху, на даху, моя мамка тую матір не хоче за сваху. (Коломийки, 1969).

Дані слова можуть вступати в омонімічні зв’язки: сватом називають також і залізний стрижень усередині ткацького човника, на якому обертається цівка з нитками. Серед похідних у регіонах України збережені пестливі назви *сваток, сватко, сваточок, сватонько, сватуню; свашка, свашечка, сванька, свашечка, сватач, сватальник.*

Українська мова багата на фразеологічні звороти, опорними словами яких виступають слова **сват, сваха**:

бути сватами - домовлятися з ким-небудь про влаштування на якусь роботу або ціни під час торгування;

запити сватання - випити горілки на знак остаточної згоди на шлюб;

весільний сват - той, кому доручено сватання;

кум королю і сват міністру – так говорять, якщо людина поводиться незалежно, іноді бундючно;

як переїжджа сваха – говорять про тих, хто часто міняє місцепроживання;

ні сват, ні брат - зовсім чужа людина.

Лексема "тесть", "теща"

У праслов'янській мові дружинин батько називався тьсть, (рос. тесть, ст.-сл. тьсть, білор. цесць), рідше зустрічається описова форма жінчин батько. Від слова походять деривати тестонько, тестойко, тестечко, тестечок, (тестевщина - майнова спадщина після тестя). Цікаво, що в румунській мові свекор і свекруха звучать як soacra mare і socru mare - "великі" батько і мати, а тесть і теща - mica, mic "маленькі". У цьому є певна рація, адже основну роль у підготовці і святкуванні весілля завжди відігравали батьки нареченого.

Лексеми "невістка" і "наречена"

Основне значення деривата **nevesta** "невістка" (нововведена жінка в родині, тобто приведена з іншої родини) у багатьох мовах розширилось або змінилося: пор. укр. невістка, рос. невестка - "наречена", польськ. synova - "дружина сина" або bratova "дружина брата".

Статус жінки в Україні був завжди високий, про що свідчить і похідне слово невіститель, тобто наречений.

Серед похідних від цього слова вирізняються і омонімічні: слово "невістульки", наприклад, може означати рід рослини.

Лексеми "зять", "дівер", "шурин"

Чоловіка дочки, сестри або зовиці називають зятем, у західноукраїнських говорах та польській мові - діверко. Етимологи вважають, що слово пов'язане з g'en – "плодити, родити, знати", на східно-слов'янському грунті праслов'янське слово zeťь прийшло зі значенням "рідний, прийнятий у родину". Щоправда, деякі дослідники не погоджуються з останнім тлумаченням, пояснюючи тим, що зять дуже рідко "брався" родичами дружини в свою родину. (див. Циганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка.- К.:Рад.школа, 1989.-С.278)

У більшості випадків після одруження молоді жили в родині чоловіка. Отже, забирали не зятя, а навпаки, зять забирав доньку.

Існує також припущення, що праслов'янське слово zeťь розвивалось від "genti" – "gen" – "родити": кожен зять є чоловіком своєї дружини, а отже, продовжувачем свого роду.

Багатозначними виступають такі лексеми:

на позначення брата дружини - *швагер, швагро, шурин* (Харківська область), *шуряк* (Черкаська область), *шурак* (Київська область),

на позначення брата чоловіка - *дівер, діверко*,

сестри дружини - *свість, свістілка, своячка, свояченица, швагрува*,

дружини чоловікового брата - *ятровка*,

дружини брата дружини - *своячка, швагрува*;

чоловікової сестри - *зовиця, золовиця, діверівна, шовгоривна, шовгориня.*

Наприклад: "Оддай же мене, моя мати, до білої хати, де свекорко, як батенько, свекруха, як мати, де зовиці, як сестриці" (Чуб.).

Лексеми "тітка", "дядько"

Низка синонімічних лексем існує для називання **материного брата** (уйна, вуйна, тітка, дядина, дядна) або **дружини батькового брата**: стрийна, стриянка, вуянка, дядина. Розглянемо окремі з них.

Тіткою (тітонькою, тіточкою, тітунею, тітусею, дядиною) називають сестру батька або матері, дорослу жінку. Використовують і як звертання до жінки, старшої за віком.

Дядько - це брат матері або батька, чоловік середніх років, старший за віком чоловік, селянин, особа (як правило, унтер-офіцер), якій доручалося навчання новобранців у царській армії. Припускається, що в минулому це слово мало також і значення "батько". У деяких південно-західних говорах слово "дядько" інколи вживається на означення рідного батька, що вказує на збереження давніх традицій, за якими ці поняття довгий час не розрізнялись.

В українських говірках зустрічаються і такі лексеми:

дядини - вівторок на першому тижні після Великодня, у який поминають дядьків та тіток,

дядьковщина - спадщина по дядькові,

дядушка - пестливе до слова дядько, так говорять і про хитрого чоловічка.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Якго значення набувають слова "тітка", "дядько" в поданих реченнях:*

Ви, тіточко, певне, до Терентія Дорохтейовича? Добрий вечір вам! (М. Стельмах).

Та не довго ми жартували! Оддали нас у науку дядькові-старшому москалеві (Н.-Лев.).

Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами. (Тют.)

Нашого дядька ще мало біда гнула, а як скруте в баранячий ряг, він усе знайде (Стельмах).

Такий родич, як чорт козі дядько.

Зріє виноградина,

Та не для тебе, дядино (Народні прислів'я).

2. *Поясніть значення таких висловів*:

Ні сват ні брат.

Дядько - не батько, а тітка - не мати.

Кум не родина, зять - не дитина, а невістка - чужа кістка.

3. *Яке призначення емоційно-забарвлених слів у тексті?*

Щоб свекорко, як батенько, свекрівонька, як матінка, до мене були;

Щоб діверки та зовиці, мов братіки та сестриці, мене прийняли.

2.4. Назви подружжя

Членів подружжя називають у різних мовах по-різному. Зокрема, **чоловіка** в *українській мові* називають застар. дружина, отець, уроч. муж, батько; в *російській* - отець, муж, уроч. супруг; *білоруській* - муж, бацька, діал. човек, уроч. айцец. Дружину в *українській мові* називають жона, дружина, в *російській* - мать, жена, уроч. супруга, в *білоруській* - маці, жонка.

Історія мов дає можливість заглибитися в таємницю значення цих лексем. Так, у санскриті слово чоловік означало pati ("господар"), а жінка - patni ("господиня (пані)"); у грецькій posis - це чоловік, а potnia - означає шановна, поважна, статечна дружина.

Лексема "чоловік"

Лексема "чоловік" уходить в побутовий обіг в кінці ХУІІ століття, витісняючи праслов'янське слово "муж" (від прикметника "мужественный"), залишаючи за попереднім право вважатися застарілим та урочистим.

Серед давніх фразеологізмів з опорним словом "муж" збережені такі вислови: **быти за одинь муж** - бути в згоді; **за мужь ити** - виходити заміж.

За лексемою "чоловік" закріплюється кілька значень: особа чоловічої статі (в такому значенні побутує і в сербській мові); одружена особа стосовно до своєї дружини; людина, селянин. Це слово вживається також при вказівці на певну кількість людей.

Мовознавець А.Бурячок наводить стилістичні синоніми до даного слова: уроч. дружина, фамільярне мужик, поширене в південно-східних говорах, старий тощо [22].

Поширені в мові суфіксальні утворення від цього слова створюють загальний тон пестливості, зневаги, поетичної піднесеності, застарілості: чоловіцтво, чоловіченько, чоловічок, чоловічисько, чолов'яга, чоловіколюбець, чоловічий (людяний).

У фраземах з опорним словом "чоловік" містяться яскраві образні характеристики людської вдачі: божий чоловік - прочанин, стріляний чоловік - бувалий, з досвідом, як один чоловік - всі, одностайно.

Частина слів з ключовим словом "чоловік, чоловічий" термінологізувалась:

Чоловіча рима - рима з наголосом на останньому складі.

Чоловіча стать - сукупність анатомо-фізіологічних ознак, що відрізняють чоловіка від жінки, такий, як у чоловіків; заст. людський;

Чоловічий рід - лексико-граматичні особливості певної групи іменників, що мають свій тип відмінювання.

Лексеми "дружина, жона"

Старовинне народнопоетичне найменування особи жіночої статі жона у "Словнику української мови" трактується як розмовна, рідковживана лексема. Українські говори, особливо карпатські, зберігають давню семантику лексеми "жона" (жонка, жуонка, жинка, жінка) - "особа жіночої статі".

Слово “жінка” багатозначне. Уже у праслов’янській мові лексема zena суміщала кілька значень, зокрема, такі: дружина, д-інд. gana - божественна жінка (пор. англ. queen - королева).

Дослідниця Д.Гуменна висловлює припущення, що слова "жона" і "рід" є близькими. В Індії слово "**женана**" означає гарем, тобто частина міста, половина дому, де живуть жінки, дочки, невістки. В індуській родині ghinni (гінні) називають жінку-господиню.

З грецької мови перейшли до загального вжитку різних мов слова, пов’язані з біологічними відтворюючими моментами: гени, генеалогія, генерація, генеза, геній. У санскриті жнана - знання. Отже, лексема "знання" може бути співвідносною зі значенням "жіноча мудрість".

Слово "дружина" походить від слова "друг" - товариш, тобто довірений при товарі, маєтку, худобі (пізніше пастух)". Сьогодні це слово означає також заміжню жінку стосовно чоловіка, одруженого чоловіка щодо своєї жінки, групу, загін, добровільне об’єднання людей, створене з певною метою.

На авторитет української жінки вказує слово "подружжя" (в російській мові відповідником цього слова є слово "соупруги", первісно "пара волів, запряжених в одно ярмо").

Лексема "Ладо", "Лада"

В українському весіллі молоду і молодого називали Князь і Княгиня, Місяць і Сонце, Зоря і Місяць, Вогонь і Вода, Лебідь і Лебідка, Голуб і Голубка, Лада і Ладо (в хетській - la-ta-a-as, лікійській - lada, польській, литовській, болгарській мовах – lada). Морфема ла- містить семантику "ніжний", "люблячий", "красивий", морфема -д -"друг". Таким чином у поданих словах знайшли відображення почуття любові, поваги, краси.

Ладо - бог шлюбу, втіхи, благополуччя. На свято Лада, Бога родинної злагоди, яке відбувалося з 25 травня по 25 червня, молодь співала таку гаївку: "А ми просо сіяли, сіяли, ой, Ладо, сіяли...".

Лада була відома в усіх міфологіях. В індійців її називали Бгавані, у єгиптян - Ізіда, римляни мали Цибелу, в асирійців була Милита, у стародавніх греків - Гера, мати богів, Афродита - богиня краси, Минерва - прародителька Сонця.

Відомий дослідник слов’янської міфології М.Костомаров зазначає, що Лада символізувала собою природу, життєву основу, була і матір’ю сонця, богинею кохання, гармонійного співжиття,

подружжя, весілля, краси, благополуччя. На вишивках Лада зображувалось здебільшого у весняному вінку верхи на коні разом зі своєю донькою Лялею та пучечком червоної калини в руці.

"Благослови, мати, ой, мати, Лада, мати, весну закликати,"- співали дівчата-ладовниці, водячи хороводи на початку весни на честь богині Лади (свято Лади наставало тоді, коли починав танути сніг і тривало до початку польових робіт).

За давньою легендою, Лада, несучи весну на землю Оратанії, вирішила відпочити серед степів Тавриди та й міцно заснула. Цим скористалася Мара, тобто зла сила. Вона густо засіяла довкола сплячої Лади колюче терня, котре швидко проросло й забуяло. Пробудили Ладу далекі й відчайдушні моління оріїв, які благали тепла на свої ниви. Підхопилась Лада, кинулась бігти в рідний край, нести тепло і весну, але колюче терня нестерпно дерло її тіло. І там, де падали краплі Ладиної крові на землю, виростали буйні кущі червоної калини.

Слова Ладо, Лада зафіксувалося в багатьох географічних назвах: річка Лада на Холмщині, містечко Ладижинка на Київщині, селище Уладівка на Вінничині. Відома ця назва також у Хорватії, Словенії, Сербії, Болгарії, Польщі, Росії, Молдавії, Румунії.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Яка семантика фразеологічних зворотів: іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.*

2. *Доберіть синоніми до слова "безладдя", складіть з ним речення.*

3. Наведіть приклади ліричних, обрядових пісень зі словами "лада", "ладо". З якою метою використовуються ці слова?

4. *Поміркуйте над висловом В.Даля: "Где мир да <u>лад</u>, там Божья <u>благодать</u>". Що означають у цьому тексті підкреслені слова?*

5.Розробіть сценарій виховного заходу на тему "Ладо

Модуль 3. Громада

Пропонований модуль передбачає ознайомлення із етномовною характеристикою назв побратимства, посестринства, форм взаємодопомоги, тлумаченням слів "толока", "сусід", "вдова", "сирота", "нерідний батько", "нерідна мати". Навчальний матеріал представляють тексти фольклору, художньої літератури, записи фольклорно-діалектологічних практик. Аналіз лінгвокультурем виконано на основі численних словників, довідникових, наукових джерел.

Слово "громада" походить із старослов'янської мови. В Київській Русі поряд з цим словом уживались слова "вервь", "шир", "село", а в українських письмових джерелах XIV -XV ст. - "общество".

Аналіз лексеми "громада" в різних слов'янських мовах підтверджує етимологічну спорідненість зі словом "друг" (*drugъ). В основі слова "друг" давньоруський корінь деръ, що означає "міцний".

3.1.Побратимство та посестринство

У громаді високо цінувалося побратимство та посестринство. Ці традиції спонукали до дружби, глибокої пошани до громади, вірності обов'язку перед другом, рідною землею:

"Один - як ні одного, а тепер добре, що вдвох",

"Як на двох буде, то й третій поживиться",

"Хто став у ряду, той держи й біду".

В основі цих традицій - взаємна прихильність, довіра, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів, щира співдружність, що грунтується на взаєморозумінні.

Словники української мови фіксують назви, пов'язані з побратимством: **звичайне та хрестове побратимство**. Словосполучення "хрестове побратимство" тотожне назвам хресні, названі брати, споріднене побратимство. Століття зберегли обряд, згідно з яким побратими приходили до церкви і клялися перед храмовою іконою у вічній братерській любові і відданості. Визнавалося за гріх кровозаміщення не тільки у родстві, але й у кумовстві, сватовстві та побратимстві.

В.Даль описував: "У нас, людей освічених, братаються за чаркою вина, а в народі, помолившись перед іконою, або в полі, на схід, або ж тільки на тільний хрест, обіймаються, дають один одному клятву во зарікання у вірній дружбі"[Цит.за Богдан С.Присяга в мовному етикеті українців//Дивослово.-1999.-№9.-С.16-19].

З аналізованою лексемою пов'язане словосполучення названий батько. У колі козацтва ритуал побратимства відбувався саме в його присутності. Він міняв хрести у побратимів.

Найдавніший сюжет про побратимство пов'язаний з билинним Дунаєм, котрий на пропозицію князя Володимира взяти все, що потрібно для виконання доручення, просить одне:

Мне-ка дай только два братенька
названого мне и крестового - два брателка,
названого Добрынюшку Никитича и Омеленьку Поповича.
Святогор богатир погоджується,
Із коня спускається,
І розкинули вони тут білий шатер
Вони друг другу порозказували,
Золотими хрестами помінялись,
обмінялись вони, поцілувалися, -
Святогор богатир да буде старший брат,
Ілля Муромець да буде менший брат.
Хліба-солі тут покуштували
І лягли в шатер спочивати.

М.Грушевський подає скитський обряд побратимства: "... Всі держаться за руки і тричі обходять навколо столу, на котрім стоїть миска з горілкою і ложкою-черпаком. При кожнім разі всі п'ють горілку з черпака, а під кінець просто з миски. Це пиття з однієї чаші якогось ритуального напитку ... дійсно нагадує спільну чашу, котру пили побратими, зав'язуючи братство"'[Цит.там само].

Ті, хто браталися, в присутності свідка клялися "до віку бути рідними братами", тричі обіймалися і цілувалися. Символом клятви виступала земля.

Прикладом чесних побратимів виступали козаки, характер яких вважається вищим типом українського національного характеру. Ось як описує цей звичай П.Куліш:

"Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати! Се наш січовий звичай. Як не одрізай себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитися: нема рідного брата,

так шукай названого. От і братаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. "Давай,- кажу я своєму Чорногору, - давай побратаємось".-Давай." От і зайшли у братство та й попросили пан-отця прочитать над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже: і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Яремою". (П.Куліш "Чорна рада".)

В українців відоме побратимство і як угода між хлопцем і дівчиною, за якою хлопець опікав дівчину, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після весілля.

Лексема "посестринство" служить основою для похідних сполук "однокупельне", "кумлене посестринство". Однокупельне посестринство – це посестринство, що пов'язане із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх в одній купелі. Кумлене посестринство (так називали наречених сестер) відбувалося в давні часи лише на Семик - четвер напередодні Трійці, а пізніше у Петрів день (29 червня).

Колись посестринство пов'язувалося з міфом про водних німф-русалок, які, за давніми уявленнями, у Клечальну неділю виходили гуляти в поле і передрікали долю дівчатам.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. В українській мові створена ціла палітра епітетів до слова "справжній друг": безкорисливий, близький, випробуваний, відважний, відданий, вірний, гарний, давній, добрий, дорогий, дорогоцінний, душевний, єдиний, задушевний, істинний, коханий, любий, люб'язний, милий, надійний, найближчий, найкращий, незмінний, нерозлучний, перший, постійний, приязний, сердечний, славний, співчутливий, справедливий, старий, турботливий, шанований.

Складіть з цими словами текст-роздум "У мене є справжній друг".

2. З*'ясуйте значення прислів'їв*: "За доброї години і куми побратими", "Немає рідного брата, так шукай названого".

3. *Визначте роль громади у тексті "Поученія" В.Мономаха.*

Можемо вмерти одинокими, без каяття,
Зникнути завтра ж, як літери, з аркуша смерті,

Та слава й зневага довші за наше життя,
Остерігайтесь сорому більше, ніж смерті,
спокій і честь вам наточать пощерблений меч,
Спокій і честь залікують рани і втрати.
Одна тільки доля від напастей вас вбереже,
Сильніша вона во стократ, ніж батько і мати.
Завбачливо й мудро влаштований світ наш ясний.

4. *Поміркуйте над значенням поданих приказок.*
Один дуб у полі - не ліс.
Один кіл плота не держить.
Одна бджола меду не носить.
У купі і беззубий собака гавкає.

3.2. Форми взаємодопомоги. Громадські вихователі

Слово "толока" (рос. "помочі", білор. "талока", болгар. "тлака", польськ. "тлука") означає форму колективної, добровільної, неоплачуваної взаємодопомоги. Про значення толоки говориться в українських прислів'ях, наприклад: "Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш", "Як роблять у купі, так не болить у пупі" .

Слово "сусід" утворене складанням префікса су- і слова сидіти. Отже, сусід - це людина, яка пов'язана з іншою за місцем свого перебування.

У словнику Л.Зизанія наявна лексема *"подсуседок", що* має значення - не мати ні двора, ні землі, заробітчанин, що поселявся в чужому дворі. З цим словом близькі такі лексеми, як: *бездолникъ, огородникъ* - малоземельний селянин, що мав лише город, *коморник* - наймав комору, *нужникъ* - бідняк, що мав нужду в чомусь, *неборака* - бідолаха, сіромаха, *бездомокъ* - голяк, голота, жебрак.

Значення сусідства влучно відображено в українських фразеологізмах: "Не купуй собі дім, а купи сусіда, хату придбаєш, а сусіда не продаси", "Добрий сусід кращий за далекого родича", "До доброго сусіда можна й городом ходити, а до далекого родича й полями не обійдеш".

У живому слові, суперечливій думці, в гурті утверджувалися визначальні форми етикету й поведінки. Наприклад, вислів "*ставлю*

на мед" пов'язаний з позичанням сусідам якогось ужиткового товару. Саме таким чином сусід давав клятву повернути вчасно борг.

Вдівство, сирітство. Громадські вихователі

Слова "вдова", "сирота" пов'язані з терміносполученням "неповна сім"я" (виникала внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко - через розлучення). Словом "вдова" називали жінку, що втратила чоловіка. В індоєвропейській прамові це слово означало "знедолена", така ж семантика слова у німецькій witwe, англійській vedove мовах.

Як ботанічний термін назва "вдова" означає "айстра". Назва, очевидно, пояснюється пізнім терміном цвітіння айстр, коли вони залишаються ніби самотніми на грядках.

В усній народній творчості вживаються такі похідні від цього слова: *вдовенко, вдовиченько* - син удови;

вдовівна - дочка вдови;
вдовий - який вдовіє;
вдівонька, вдовичка - пестливе до вдови;
вдовувати - жити вдовою або вдівцем.

Відомі і такі фраземи: *солом'яна вдова* - жінка, яка тимчасово залишилася без чоловіка або не живе з ним; *ані дівка, ані вдова* - заміжня жінка, чоловік якої перебуває десь в іншому місці.

Удівцем (лексема праслов'янського походження *vъdovьcь) називають чоловіка, який після смерті дружини не одружується вдруге. Народні приповідки зафіксували яскраву образну оцінку цій лексемі: "*Вдівець - дітям не отець, бо й сам круглий сирота."*

Слово "**сирота"** вживається в таких значеннях: людина, що залишилася без рідних, близьких; одинока, самітня людина; у стародавній Русі так називалися різні категорії феодального залежного селянства. В переносному значенні "сироти" - це пухирці, що з'являються на тілі людини від холоду або нервового збудження.

В українській мові з її виразною мережею дериватів із зменшено-пестливими значеннями від слова "сирота" утворились "ласкаві", "співчутливі" **іменникові** похідні: сиротина, сиротинонька, сиротовина, сиротюк, сиротя, сиротятко; **відносні та присвійні прикметники**: сиротин, сирітський, сиротливий - одинокий, покинутий; **дієслова:** сиротити- робити дитину сиротою, позбавляти батька або матері або обох, сиротіти - ставати сиротою.

Левірат (від лат.levir - діверь) - це шлюбний звичай, за яким удова могла вийти заміж удруге лише через рік і лише за брата покійного чоловіка. Часто траплялося, коли вдови і вдівці-сусіди об'єднувалися в сім'ю.

Поняття *"нерідний батько"*, "*нерідна мати*" або вітчим та мачуха, як похідні утворення від "отець", "мати", з'являються на початку XVI ст. В українській фразеології збережені прислів'я, що вказують як на негативну оцінну функцію даних лексем (наприклад: *"Мачуха - не рідна мати, а вітчим - не рідний батько", "Мачуха пасинку волю давала: хоч їж, хоч дивися, а щоб ціле було і неголодний був"*), так і на позитивну.

У словнику Б.Грінченка знаходимо влучний синонім до слова "виховувати" - "печаловатися", тобто турбуватися про сиріт як про рідних дітей.

Роль громадських вихователів і духовних наставників дітей-сиріт завжди виконували люди з високими моральними якостями та вродженими педагогічними здібностями. Серед них вагому роль відіграють хрещені і названі батьки.

Хрещений батько - чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька.

Хрещена мати - жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі так званої духовної матері.

З цим значенням вживаються і такі лексеми: нашко, ненько, мамка, батько, нанашка, тотайка.

Наприклад: "Цить мамо, цить! Завтра, мамочко, Новий рік... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей... От і буде нам що їсти!" (П.Мирний "Морозенко").

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. У *чому зміст поради*: "Помираючи, батько дає своїм синам пораду: "Слухайте одне одного, живіть у пораді і злагоді, старшому честі не урвіть, бідному допоможіть". ("Брати-сироти")

2. *Продовжіть синонімічний ряд епітетів до слова "сирота":* беззахисний, безталанний, бідний, гіркий, голодний, заблуканий, круглий, нещасний, одинокий, повний, старий, убогий, цілий.

З підкресленими словами складіть текст.

3. *Виконайте лінгвістичний аналіз уривків:*

3.1.

- Хто ти і куди ідеш, жінко сива, непокрита?

- Пустіть мене, яничари, пустіть свою матір за мур Перекопський, в мене грамота від хана. Заробляла її тяжко, усе спродала для неї, Бога свого, дітей своїх і здоров'я. Мушу вмерти на тій землі, де коноплі по стелю, а льон по коліна, де мальви вище соняхів ростуть - білі, голубі й червоні (з нар. переказів).

3.2. Легенда

Жив в одному селі чоловік із дружиною. Злагода і мир були в їхній хаті. Двійко діток пристаралися. Аж якесь лихо переступило поріг - захворіла й померла дружина. Удівець жив із дітьми три роки. Але потім уподобав собі жінку. За її ж порадою вдівець поклав сонних дітей у мішок і вночі відніс їх на рельси. Невдовзі їхав поїзд. Раптом машиніст побачив, що на рельсах стоїть жінка в білій одежі з білим розпущеним волоссям і благає його зупинити поїзд. Машиніст зупинив поїзд, вийшов і побачив на рельсах мішок. Вийняв звідти дітей і забрав з собою. Ця жінка була привидом їх матері.

3.3. Ой за лугом зелененьким
Брала вдова льон дрібненький,
Вона брала, вибирала,
Тонкий голос подавала.
Тонкий голос подавала
На темнесенький гайочок.
А там Василь сіно косе,
Тонкий колос переносе.
Кинув косу додомоньку,
Я сам пішов до домоньку.
Вийшла мати із кімнати,
Стала Василя питати:
Чого сидиш та й думаєш,
Чого не п'єш, не гуляєш?
Позволь, мати, вдову брати,
Тоді буду пить й гуляти.
-Не дозволю вдову брати
Вона вміє чарувати.
Вчарувала мужа свого,
Причарує й сина мого.

(Записано від М.Г.Петрищенко в с.Слоут Глухівського району Сумської області у 2002р. викладачем ГДПУ Т.О.Скляр)

3.4. Оддамо ми багача -
Багач викупиться.
Оддамо ми панича -
Панич викрутиться.
Оддамо ми сироту,
Та й збудемось клопоту.

(Записано від М.А.Кузьмінської в с.Уяринці Тиврівського району Вінницької обл. у 2001р. студенткою ГДПУ С.Семчишиною).

4. *Що означають вислови* "Нема рідного брата, так шукай названого", "При добрій годині і куми побратими", "Всего же более убогих не забывайте, но насколько можете, по силам кормите и подавайте сироте" ?

5. *Розкрийте семантику фразеологічних зворотів:*

наш брат, зведена сестра, наречена сестра, молочна сестра, як сестра з братом, зостатися сиротою, узятися сиротами, казанською сиротою прикидатися.

6. *Про кого йде мова у вислові* "От побратаються, та й живуть довіку вкупі, як риба з водою".

7. *Складіть текст, упорядкувавши подані прислів'я:*

Сироті життя, як горох при дорозі: хто йде, той скубне.

Ніхто ж мене не пригорне бідну сиротину, краще ляжу молодою в сирую могилу.

Сирота як камінь на дорозі.

Росла - весни не бачила, зросла - літечка - не знала, прийшла осінь - сирітського серця не нагріла.

Тоді сиротині неділя, як сорочка біла.

Чужа ласка - сироті як Великдень.

За сиротою журба за журбою, без роду, без племені, без привіту.

8. *Якому обряду відповідає вислів "удовин плуг", у чому його суть*?

9. *Визначте значення слова "сусід" у поданих текстах:*

9.1. У сусіда хата біла,

У сусіда жінка мила,
А в мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки...
(З народної пісні).

9.2. ...Я походу не боюся -
Зараз уберуся.
Та й на коника схопився,
Низенько вклонився:
"Ой прощайте, сусідоньки,
Може з ким бранився!
Приливайте доріженьку,
Щоб не курилася,
Розважайте отця-неньку,
Щоб не журилися...
("Розважайся, крутий дубе...")

Модуль 4. Мовленнєвий етикет

4.1. Лексеми і фраземи на позначення вітання, побажання, вибачення

Вітання - це слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливості.

На сьогодні з'явилось чимало розвідок, присвячених мовленнєвому етикету. Першою спробою лінгвокультурологічного підходу до мовленнєвого етноетикету вважається праця Я.Головацького "Слова вітання, благовенства і обичайності у русинів" (1847), у якій науковець уперше визначив етнопсихологічні особливості українського мовленнєвого етикету, вказав на його зумовленість загальною культурою, освіченістю, традиціями народу, підкреслив генетичний зв'язок ритуалізованих формул із дохристиянськими уявленнями й віруваннями наших предків.

Лексема "привіт"

Етимологія лексем на позначення вітання цікава. Зокрема, коренем слова "привіт" вважається давньоруське слово "ветвь", тобто гілка дерева. Споріднені з ним слова "віття", "віче". У "Словарі української мови" Б.Грінченка подано такі однокореневі слова: "привітати", тобто "принять", "приветствовать"; "привітатися", тобто

"поздороваться". У словнику є також слово "привітниця", що означає "приветливая женщина".

Лексема "здрастуйте"

Етимологічно спорідненими є також слова "здрастуйте", "дружина", "держава": в поданих словах виділяється корінь дер-, "дерево". Отже, коли ми говоримо:"Здрастуйте", то бажаємо людині бути "гарним деревом", тобто здоровим.

У селах використовувалось привітання "Здрастуйте у Вашій хаті", "Доброго здоров'я, мир вашому дому!", зберігались звичаї "шапкування": люди старшого віку, проходивши один повз одного, трохи піднімали головний убір, а коли це була статечна і в літах людина, навіть придолонювали до грудей руку.

Лексема "добрий день"

Етимологія лексеми "добрий" тяжіє до індоєвропейського слова "dhabh" – "форма, посуд, річ, знаряддя, інструмент". Виготовлення предметів першої необхідності і прикрас сприяє виникненню слів "вигода", "користь", "благо" і, як наслідок, оцінних понять прекрасного, доброго, благородного.

З цього семантичного комплексу кореня доб-, розширеного суфіксами -р(о), випливає значення спільнослов'янського іменника "добро" - "майно", "щастя" і прикметника "добрий" - "заможний, знатний, родовитий".

Вітання "добрий день" є одним з найпоширеніших.

Наприклад: "Чіпка підійшов до молодиці, привітався: "Добрий день!" (Панас Мирний). "Коли чую: "Боже помагай і день вам добрий!" Дивлюсь - се наш сусіда"(Марко Вовчок).

Значно рідше зустрічається стягнена форма "добридень", наприклад: "Марія весело, як зайшла: - Добридень вам, дівчата! - і тоді крутнулась на каблуці, як дівка, і очима по хаті" (А.Головко).

Носії східнополіських говірок уживають також такі вислови: *добрий ранок, до побачення, до зустрічі, на все добре, бувайте (зоставайтесь здорові), ідіть з Богом, щасти Вам.*

Подекуди в селах Сумщини зберігся етикетний вираз *"добридосвіток",* записаний лексикографом Б.Грінченком.

В українських селах побутували (а подекуди вживані і сьогодні) такі фраземи-привітання:

Слава Богу Ісусу Христу! Дай, Боже, час добрий.

Будьте здорові з тим, що сьогодні.

Здорові були та людям милі.

Моє вам шануваннячко, спаси вас, Боже!

Фраземи-відповіді містили подяку і побажання: *Дякую. Дай, Боже, і вам!*

Підтвердженням функції урочистості привітань і побажань виступають фраземи-вітання в народних казках:

1. "Іде собі та йде, коли дивиться - відтіль гора і відсіль гора, а між ними чоловік руками і ногами в ті гори вперся та й розпихає їх. Каже Котигорошко: "Боже поможи!" Чує у відповідь: "Дай Боже здоров'я!" ("Котигорошко").

2. "Не встиг перший шматок покласти до уст, як бачить: перед ним чорна ворона на одній нозі скаче, підстрибує. "Щастя вам!" мовить ворона. "Щасти й тобі!" - відповідає хлопець. ("Про бідного чоловіка і воронячого царя").

У свята жителі сіл використовували особливі вітання: Наприклад, на свято Різдва віталися: "*З Різдвом Христовим!" або "Христос рождається!". Їм відказують: "Славіте його!" або "Славімо його!"*

На свято Маланки віталися таким чином: *"З Маланкою будьте здорові!" На свято Пасхи: "Христос воскрес!" , "Воістину воскрес".*

На будь-яке свято використовувалось вітання "З святим днем будьте здорові!".

Фраземи-благословення висловлювали, коли людина починала важливу справу, вирушала в дорогу. Наприклад:

Ми благословляємо, і хай тебе Бог благословить, Мати Божа, на все гаразд!

Дай, Боже, спішно та охотно робити!

Дай, Боже, час і пору добру! Бог на поміч!

Боже помагай! З Богом!

Щоб у вас руки не боліли!

Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося! Дай, Боже, на прожиток!

Фраземи-побажання

У фраземах-побажаннях виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості. В

селах Сумщини збережені і до сьогодні такі побажання: А батькові твоєму, щоб жито родило!

Бувайте здорові, в кого чорні брови!

Дай, Боже, щоб ви довго жили і я також з вами остався.

Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!

Добро пожалувать мимо наших воріт борщу сьорбати!

Хліб-сіль вам! Щоб вам жилося-булося, щоб у вашім житі колосся велося!

Щоб тебе добра година знала!

Не поминай лихом, а добром, як схочеш.

А за сим будьте здорові!

Дай, Боже, в дім здоров'ячка!

Чим хата багата, тим і приймає! Сідайте, щоб рої сідали!

На здоров'я вам, на злість ворогам, на безголов'я великим панам і тим бісовим синам, що зла бажають вам!

Будьмо здорові, як сірі корови, а наш бик і так звик.

Роди, Боже, овес, ячмень і гречку, хоч усього потрошечку.

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля.

Стійкі звороти побажання використовували письменники. Г.Барвінок, наприклад, наводить таке побажання: "*Дай тобі, Боже, щоб ти був здоровий, як вода, багатий, як земля, щоб тобі з води й роси йшло".*

(**Примітка**: Одне з імен божих було Рос, Рас, Русан, давні єгиптяни теж називали себе расенами).

Поглибленню почуттів пошани до рідної мови, звичаїв і обрядів, розвитку інтересу до історії та культури рідного краю, підвищенню творчої ініціативи і самостійності, формуванню культури спілкування з представниками різних верств населення сприяє пошукова діяльність у селах.

Саме пошуковцями записані в різних районах Сумщини такі фраземи-побажання на хрестинах:

"*Сиплю на тебе жито, щоб довго тобі жити, а ще й пшеницю яру, щоб горя не знало";*

"Як цей хліб чесний, щоб і ти був чесний";

" Дарую золотий і медний, щоб не був бідний".

Хрещениці зичили:

"Рости здорова, як у лісі сосна, батькові на потішечку, а своїй мамці на послушечку";

"Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка";

"Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з усім домом";

"Щоб ти була багата, як земля, дужа, як вода, щоб у коморі і в оборі усього було доволі!";

"Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки!"

Ключовим словом у фраземах-побажаннях, як правило, виступає слово "**Бог":**

Боже тебе благослови і материними, і батьковими молитвами!

Хай тобі **Бо**г дає вік щасливий та довгий!

Нехай **Бог** дає щастя і здоров'я на многії літа!

Дай**, Боже**, щоб ти, сину, говорив, як по зорях читав!

Благослови, **Боже**, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували.

Накажи вас, **Боже,** хлібом та сіллю.

У селах Сумщини збережені стародавні формули-побажання, якими користувались при випіканні паски: "Свята паско, будь велична і красна, як сонце, бо сонцю тебе печемо. Хай усі (перераховує всю свою родину, всіх членів родини) будуть живі і здорові".

Весільні побажання підкреслюють гумор, дотепність, доброзичливе ставлення, турботу за молодят:

"Перепиваю пуд проса, щоб наша молода не ходила по морозу боса".

"Щоб ви були щасливі, як весна, багаті, як земля".

"Перепиваю рушничок, щоб до року мали двох дочок".

Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики".

"Дарую корець гречки, щоб не було суперечки".

"Даруємо вам щастя, здоров'я, хліба-солі та всього доволі".

"Даруємо гроші бумажні, щоб ви були люди поважні".

"Даруємо платок, щоб молодий не ходив до чужих дівок".

"Даруємо плуга та рала, щоб мали сина генерала".

"Даруємо тобі міх жита, щоб не була од чоловіка бита".

"Даруємо вишиту простиню, я її шила і Бога просила, щоб Ваша доля була щаслива".

"Даруємо рядно, щоб усе у вас було ладно".

"Даруємо колодязь із зводом, щоб не ходили за розводом".

"Даруємо вам золоті, щоб наша матінка з личенька не спала, щоб ваш тато пам'ятав це свято".

"Даруємо ряднину, землі десятину та ще й рушничок для малих діточок".

"Даруємо пару коней і пару волів, щоб землю орали та хліб засівали".

"Бажаєм добрим людям щасливо прожити, та й діждатися тої днини, щоб дітей женити".

"Дарую мішок колосся, щоб довіку мирно жилося".

"Даруємо граблі та вила, щоб молода добрий борщ варила".

"Даруємо мішок пуху, щоб невістка не обіжала свекруху".

"Дай, Боже, з роси, з води! Дай, Боже, разом двоє щастя та здоров'я!"

(Записано студентами ГДПУ Т.Городновою, Н.Кабановою, О.Куценко, Н.Геращенко в селах Сумської області у 1998-2000рр.).

Фраземи на позначення вибачення

У словнику В.Даля слово "прощати" пояснюється таким чином – "робити простим від гріха, вини, обов'язку, вибачати, помилувати".

У словнику М.Номиса наявні такі етикоформули прощення:

Вибачте на сім слові.

Прошу, простіть на слові.

Простіть за слово, що сказав.

Не у гнів буть сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Прошу, будьте ласкаві, не во гнів вам!

Ради Бога - дуже прошу, будь-ласка.

Хай Бог простить, а я прощаю. Бог з вами!

Що було, то минуло!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!

Хто до тебе з каменем, а ти до нього з хлібом-сіллю!

Хай вам Бог пошле, чого в нього просите!

Хай вас бог подержить на сім світі! Разом з Божим розказом!

(Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших. Уклав М. Номис. - К., 1993).

Лексеми "ввічливий", "ґречний", "чемний"

Слово "ввічливий" означає "той, хто дивиться у вічі". Переносне значення - "який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність".

Вищою мірою вияву ввічливості є **ґ**речність і чемність. Слово **“ґречний”** –означає "шанобливо ввічливий у поводженні з людьми". Даний прикметник уживається в українській мові з XVII століття, запозичений, можливо, з польської мови шляхом злиття давнього прийменника "к" з іменником у давальному відмінку "речі" (к речі - до речі). Спочатку дана лексема означала "вдалий, відповідний, придатний до чогось", пізніше набула переносного значення “позитивна оцінка характеру людини”.

Прикметник **‘‘чемний’’,** тобто шанобливо ввічливий, люб’язний до людей, в українській мові уживається з другої половини XIX століття, утворений з форми "кчемний" (порівняймо: нікчемний - до чогось непридатний).

Серед слів на позначення доброзичливості в українській мові вживаються лексеми "**обіхідливий**" - "увічливий, привітливий у поводженні з людьми"; "**приязний"-** який виявляє приязнь, дружню прихильність, симпатію до кого-небудь, делікатний"[29:1-22].

4.2. Лексеми на позначення гостинності

Слова "гість", "гостя" походять від праслов’янського gostь - чужинець, чужеземець (рос. гость, білор. госць, давньор.гость - іноземець, купець, пол.gosc, чес. host).

Гість, гостя - той, хто приходить, приїздить відвідати кого-небудь удома (Наприклад: "Хазяїн дома, накликавши гостей, поштує їх чаєм”.(Г.Квітка-Основ’яненко "Ярина").

- особа, запрошена на весілля, вечірку: "Народився син у пані. Що тих гостей наїхало на хрестини”. (Марко Вовчок).

іст.купець, найчастіше іноземний. У руських містах часто з’являлися іноземні купці, яких у старовину називали "гостями". "Посунули до Галича з усіх-усюд гості-купці” (Хижняк "Д.Галицький").

Від слова "гість" утворено чимало похідних: **гостонько** - пестливе до гість, **гістьба** - подорож, **гостинник** - господар готелю, **гостівник** - той, хто охоче ходить на бенкети; **гостина**, у гостині - перебування в гостях, діал.**гостювання** - страви і напої, якими частують; діал. **гостинець, гостинчик, гостинець** - це якась річ або ласощі, які привозять, приносять або передають звідки-небудь як подарунок.

Наприклад: Ми до двора - в дворі співи, танці, гостина, музика, - се пан комісію гостить" (І.Франко). Завжди батько, вернувшись з поля, казав нам, що або відняв або випрохав у зайця по шматочку хлібця - як гостинець (І.Кропивн.).

У селах Сумщини зустрічаються застарілі слова: "**погіст**" - "місце торгу і територіально-адміністративна одиниця", "**пригісник**" – “подарунок від гостей напам’ять”.

З аналізованим поняттям пов’язані й такі лексеми: *гостинно, гостити, гоститися, гостелюбний, гоститися, господар, господонька, господиня*.

Близька до вище зазначених слів лексема "пирування", що походить від "пиро" – "жито" і "пиріг", та слово "досить", що пояснюється таким чином: до сита наїстися [17: 347].

Серед фразем-припрошувань виділимо зокрема наступні:

Ласкаво просимо.

Радо запрошуємо.

Просимо до обіду.

Хліб та сіль!

Дай боже здоров’я, просимо Вас.

Їжте здорові.

Прошу покірно, чим багаті, тим і раді.

Припрошування було обов’язковою умовою. Якщо на це в хаті не зверталося належної уваги, то можна було почути від гостей: " Звиняйте. Було що їсти, пити, та принуки не було".

З гостиною пов’язано чимало фразем-жартів:

Гість хоч мало їсть, зате багато бачить.

Гість - невільник: як немає огірка, той мед їстиме.

Гість - як невільник: де посадять, там і сидить, а хазяїн як чиряк, де схоче, там і сяде.

Два рази гостям раді: раз, що приїхали, другий - як від’їхали.

Гості першого дня - золото, другого - срібло, а третього мед і додому вперед.

Пошли, Боже, гостя, той хазяїну добре,- говорили на Україні. Але до незваних гостей, непроханих ставились неприязно:

Незваному гостю місце під дверима.

Прийшли непрохані, ідіть некохані.

Почастую тим чаєм, що ворота підпираєм.

Під лихий час і кум за собаку. Дорогі гості та в середу трапилися.

4.5. Слова-звертання

Українці користуються багатою системою звертань: "*братику*", "*матусю*", "*нене*", "*матінко моя*", "*мамцю*", "*татку*", "*няню*"," *татоньку*", "*мій батечку*", "*бабусю*", "*бабцю*", "*бабуню*","*дідусю*", "*дідуньо*", "*доню*", "*донечко*", "*доцю*", "*сину*", "*синку*"," *синоньку*"," *синочку*", "*дружино*", "*чоловіче*".

Різнобарвна палітра пестливих звертань до дитини: "*серденько*", "*ясочко*", "*сонечку*", "*зайчику*", "*рибонько*", "*золотко*", "*крихітко*", "*голуб'ятко*", "*пташенятко*", "*ластівочко*"," *горобчику*".

Слова-звертання дають можливість посилювати або послаблювати вираження почуттів і тим самим коректувати характер взаємин у бажаному напрямку. Так, звертання "пане", "пані", "добродію, "добродійко", "панове", "товариство" супроводжуються означеннями шановний, вельмишановний, поважаний, високоповажаний.

<u>Звертання "пане"</u>

Упродовж віків українці використовували дві основні форми шанобливого звертання: типову українську "добродію" і західнослов'янську "пане". Потрібна певна культура взаємин, щоб уміти відчувати момент, коли доречно вживати ці слова, адже у процесі історичного розвитку вони "пережили" складні часи.

Зокрема "досить нестійкою" виявилася оцінна кваліфікація лексеми "пан", - зазначає мовознавець В.Кононенко [29:24]. У XIX - на початку XX ст. у живому мовленні, у творах класиків української літератури словом *пан* називали представників привілейованих верств, паралельно в багатьох фольклорних жанрах це слово вживалось як шанобливе найменування особи.

У народній пісні читаємо:

"Прощай, прощай, панове-громадо,
Може, з ким сварився!
Прощай, прощай, панове-громадо,
І дівчино-вутко,
Бо бог знає, бог відає,
Чи побачимось хутко!"

В художній літературі зустрічаються такі звертання: панове козаки (з військового життя), панове громадо (з громадського), панове

товариші (з виробничого), пане-майстре (фахівець у своїй справі), пане-брате (приватного життя) [28: 55].

Слово-символ "пан" означало давньогрецького Бога лісів і гаїв, благодійника природи, захисника усього сущого.

У 20-х роках XX ст. звертання, поширені як позитивні ("пане Дмитре", "панно Ольго"), починають витіснятися словом "товариш": саме таким чином можна було тоді врятуватися від підозрінь у симпатії до націоналістичних ідеалів. Сьогодні звертання "пане" поступово набуває позитивної оцінки.

Етикетні займенники

Етика спілкування кожного народу позначена рисами національної специфіки. Зокрема в англійській мові немає займенника "ти" (він почав виходити з ужитку в XVI ст. й замінився займенником "ви" на початку XVIII ст.), тому англомовні народи на всіх кажуть "ви". В українській мові використовуються обидва займенники "ти" і "ви".

Мовознавці стверджують, що стародавнім європейським народам звичай звертатися один до одного на Ви не був відомий. Можливо, він був занесений у їхні мови зі Сходу, де ця пошанна форма звертання була тісно пов'язана з формою власного звеличення "Ми" і розвинулась під її впливом. Називаючи свою особу займенником "ми", греко-римські імператори мали на увазі і себе, і своє найближче оточення. Пошанна форма спочатку вживалася у панівних колах, а згодом проникла в середовище міщан та селян.

Пам'ятки засвідчують, що підлеглий феодал у Київській Русі звертався до свого володаря так само на "ти", як і володар до підлеглого. В листуванні Богдана Хмельницького з московським царем Михайлом Федоровичем обидві сторони звертаються один до одного на "ти". Наприклад, Михайло Федорович починає один із своїх листів до українського гетьмана так: "писал к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, гречанин Иван Петров, что ты, гетьман Богдан Хмельницкий..."

Стародавня слов'янська формула звертання на "ти" залишається в Біблії і в молитовних текстах як звертання до Бога. Зазначимо, що в англійській мові займенник "thoy" уживається тепер у поетичній мові як звертання до Бога, у решті випадків його витісняє займенник "you".

Звернення на "Ви" з давніх-давен було і залишається формою вияву пошани дітей до батьків і молодших віком до людей старших або до незнайомої людини (безвідносно до віку). Досить виразним може бути вживання форм числа особових займенників і відповідних їм дієслів, що знайшло відображення у творчості класиків.

Гафійка в повісті М.Коцюбинського "Fata Morgana" говорить матері: "Ви не журіться, мамо. Я піду в найми".

І зараз ще в українському селі ця пошанна форма є звичайною.

Яків Баш з допомогою займенників "ти" і "ви" показує в повісті нерішучість героя: "Здрастуй, Надійко! Пробачте, Надіє Михайлівно... Я сестру чекав, а зустрів тебе. От радість!" Він звертався до неї то на ти, то на "ви", називав її то "Надійкою", то "Надією Михайлівною", сам не знаючи, як тепер поводитися,чи офіціально чи, як раніше, по-дружньому".

Звертання на "Ви" до однолітка чи занадто делікатного чоловіка до владної дружини викликає подив. Характерними є такі діалоги з п'єси М.Кропивницького та повісті І.Нечуя-Левицького: "Оксана: З якої ж речі мені викаєш? Чи я тобі тітка, чи дядина? " (М.Кропивницький).

"Нащо ж ти на мене кажеш ви? Хіба я не жінка? Адже чоловіки на жінок кажуть ти!"- "Коли ви, Онисю, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна",- промовив отець Харитон солодким голосом.(І.Нечуй-Левицький).

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Поясніть відмінність між словами: шанобливий і шановний.*

2. *Як ви розумієте вислів*: "Господь домагається від кожної людини трьох речей: від душі - щирої віри, від мови - правди, від тіла - стриманості"?

3. *Знайдіть серед поданих нижче виразів вітання нейтральної, високої, фамільярної тональності*: Доброго ранку. Привіт. Салют. Складаю подяку. На добраніч. Смачного. Доброго здоров'я зичу. Здорові були. Будьте так ласкаві. Не відмовте мені. Прошу уклінно. Добривечір. Здоров. Дозвольте висловити вдячність. Можна вас попросити. Дякую щиро. Щасливо.

4. *Яку функцію відіграють вислови мовленнєвого етикету в поданих текстах?*

4.1. Здорові були, бабусю! Здров, земляче - Доброго здоров'я! Прийшов Іван до батька. - Добридень, - каже, - вам! (Нар.казка).

4.2. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, кликав до нас: "Здрастуйте". І любив, коли дід одказував: "Дай бог здрастувать" (Довженко О.).

4.3. "Добридень тобі, ясне сонечко яснеє! Ти святе, ти яснопрекраснеє!" "Гайку, гайку! Дай гриба і бабку, сироїжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця".

4.4 "Добривечір, луги і береги, добридень, вода Уляно, і ти, земле Тетяно..."

5.Прокоментуйте звертання в народних казках та піснях:

5.1 Татусю, татусю, - кажуть. - Чи бачиш, голубок від сестриці прилетів?

5.2. Скажіть же й мені, дідусю-голубчику! Бо все-таки який він не був, - а мій син, своя кров.

5.3. Куди ж поїдеш, мій синоньку,
Мій синоньку, Грицаноньку?
("За горою не дзвін дзвонить".)

6. *Про яких гостей іде мова в уривку? Схарактеризуйте художні особливості тексту.*

Відсувайся запір.
Із'їжджайте на двір.
Мої милії, рідніі гості!
Довго серце моє, матірнеє,
Так, як рибочка, билося в грудях,
Часто очі мої позаплаканії
Вас шукали, рідненькі, в людях!
(Левко Боровиковський "Материнська стріча")

7. *Мовознавець Н.Д.Бабич порушує таке дискусійне питання:* "У деяких сім'ях батько і мати перестають звертатися один до одного на ім'я, а починають казати "татку", "мамо". Це погано, які ж вони

один одному тато і мама? Чому б дитина не чула, що мама Валя, часом Валечка, Валюша, а батько Петро, Петрик, Петрусь. Не сміємо бути категоричними, бо це все - індивідуальне, суб'єктивне, але щиро хочемо, щоб на всіх вікових етапах свого життя людина зберігала свою індивідуальність, щоб не нівелювала її жодна нова "роль" сімейної хроніки, щоб лексика родинних стосунків мала пряме застосування".

Як ви ставитесь до того, щоб батьки називали один одного "мати", "батьку" чи на ім'я?Чому?

8. Проаналізуйте значення підкреслених словосполучень у поданому тексті:

Ой добрий вечір, пане господаре!
Рай розвийся у пана сего, двора єго.
Вимітай двори, застеляй столи!
Клади калачі з ярої пшениці!

Добрим людям на здоров'я!
("Щедрівка")

Модуль 5. Мова родинної педагогіки

Серед головних завдань українознавчої та фахової підготовки майбутнього вчителя української мови і літератури є формування в них національної самосвідомості, збереження етнічної пам'яті, яка відтворює досвід поколінь на міфологічному, фольклорному, історичному рівні, набуття вмінь розкривати перспективу подальшого розвитку рідної культури в сучасних умовах. Тому при дослідженні весільної чи поховальної обрядовості, ойконіміки, що міститься у пропонованому модулі, на заняттях з фольклору, української діалектології, народознавства, лінгвістичного аналізу художнього тексту, української етнопедагогіки важливо надати перевагу активно-пізнавальному, дієтворчому підходах до вивчення краєзнавчого матеріалу, лінгвокультури рідного краю.

Вивчення звичаїв, звичаєвої лексики є важливим з лінгводидактичною метою: для виховання україномовної особистості, національна свідомість якої формується і виховується середовищем, освітою, тривалими зв'язками з довкіллям, з етнопсихологічними основами мовного спілкування. *Аналіз здійснюється на основі

етнографічних матеріалів, зібраних студентами-філологами Н.Геращенко, Н.Медвідь, Н.Кабановою, Л.Базиль, Т.Сагайдак, Т.Городновою, Н.Ткач під керівництвом автора в селах Сумщини.

5.1.Енциклопедія весільної обрядовості

Праця "Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г." була опублікована прапорщиком піхотних російських військ Григорієм Калиновським в Петербурзькому артилерійському і інженерному шляхетському кадетському корпусі в 1777 р. Пізніше перевидавалась лише кілька разів: в "Архиве историко-юридических сведений, относящихся к России…" (1854 р.), "Харьковском сборнике "(1889 р.). Українською мовою була надрукована лише в 1970 році у виданні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського "Весілля". Перекладач унікального документа фольклорист М.Шубравська намагалась максимально зберегти особливості стилю і граматичних норм автора вісімнадцятого століття.

Поява книги про Україну на той час була справою досить дивною і несподіваною. Це був час ліквідації автономії України, знищення Запорізької Січі (1775р.), і гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, утвердження царизмом централізаторської політики і феодально-кріпосницької системи, захоплення австрійською монархією після поділу Польщі 1772 р. західноукраїнських земель. За царювання Катерини II на деякий період послабився цензурний нагляд, що і дало можливість з'явитися працям, де простежується розуміння етнічної специфіки, етнокультурної своєрідності українського народу.

Обряд весілля завжди був і залишається своєрідним "могутнім кодом національної ментальності"(М.Дмитренко), синтезом багатовікових обрядодій і звичаїв, матріархальних і патріархальних елементів, дохристиянських вірувань, спрямованих на забезпечення міцного шлюбу, здоров'я, заможності молодого подружжя. На жаль, сьогодні народне весілля (і на Кролевеччині також) зазнало значних змін: зменшилася кількість учасників, сюжет обмежився сватанням та власне весіллям, пісні й музика забулися. Причинами такого

становища є, зокрема, низький рівень розуміння духовно-морального, естетичного потенціалу даних традицій, недостатня орієнтація на їх збереження. Усе це зумовлює актуальність розгляду історичної пам'ятки ХУІІІ століття.

Робити опис весілля – досить складна справа, вона вимагає багато часу, знань, умінь, терпіння, досвіду, спостережливості записувача. Слід віддати належне етнографу Г.Калиновському: в описі наявні майже всі складові частини українського весілля: сватання, дівич-вечір, вінчання, подарунки батькам і родичам, продаж або викуп молодої, роздача короваю, покриття, комора та ін.. Праця багата на символіку посуду, страв, одягу, весільного етикету.

Цікаві записи українського весілля, зроблені Г.-Л. де Бопланом у ХУІІ столітті у книзі "Опис України", Григорій Калиновський розширив і доповнив регіональними деталями. Зокрема французький військовий інженер Гійом де Боплан, характеризуючи весільні звичаї козаків, зазначав: якщо після шлюбної ночі дівчина виявиться нечесною, весь будинок "стає догори ногами": "б'ють горщики, в яких готували страви, кидають на підлогу глиняні глеки". Пояснення цьому таке: глиняний посуд символізував жіноче начало, домашнє жіноче господарство, коли ж його розбивали, значить з гіркотою визнавали нечесність дівчини.

Кролевецький етнограф зазначає, що биття посуду, лав, стільців у хаті молодої ("іноді навіть цілу хату зруйнують") відбувалося з радості за молоду та її цноту: подружжя собі ще наживе домашній скарб.

В аналізованому описі наявний оригінальний звичай гадання на горщику під час приїзду весільного поїзда до молодої на подвір'ї: "…Виходить назустріч мати у вивернутому кожусі верхи на вилах або кочерзі, тримаючи в руках горщик з водою і вівсом, який вона дає після привітання зятю; а той, узявши його від неї, ллє на гриву коню і віддає старшому боярину; боярин, прийнявши від молодого, кидає вбік, і примічають, якщо розіб'ється горщик, то народиться син, а коли вціліє, то дочка" [30: 70].

Подібний звичай зберігався на Лівобережжі до початку ХХ ст. Щоправда, окремі елементи обрядового дійства вже наприкінці ХІХ ст. зазнали суттєвої трансформації. У Гадяцькому повіті на Полтавщині можна було помітити такий звичай: з хати молодої виходить "теща з горщатком у руках, а у тому горщаті брага та овес. Горщатко дає в руки молодому, який вибиває з нього денце, виливає брагу з вівсом і

подасть через праве плече бояринові, котрий перекидає горщатко через плече” [31: 128].

Вважаючи, що костюм є важливим джерелом вивчення етнічної історії населення, його соціально-класової структури, естетичних поглядів, автор досить детально описує одяг молодих. У молодої сорочка з вишитою візерунком горловиною, передом (діалектне пазухою), верхніми частини рукавів біля зап’ястків, подолом (низом сорочки), сукняна строката спідниця (діал. плахта), *червоні* козлові, з залізними високими підківками чоботи, *червоний* фартух (діал. запаска), декілька разків *червоних* корольків (намисто, що є втіленням мрії про щастя-долю, кохання), хрест мідний.

Молодий одягений у два темно-сірі жупани (це свідчило про заможніть власника), в шаровари з того ж сукна, має пояс яскравий вовняний і *червону* сукняну шапку, чорні, намащених дьогтем широкі, багатьма онучами наповнені (чоботи передавались у спадок!), ремінними підв’язками і мідними пряжками стягнуті чоботи (в одному з них лежать дві копійки як символ удачі); на руці в нього мідна обручка, а на поясі на правому боці – хустка, вишита по полотну *червоною* заполоччю.

Зазвичай, характерною рисою одягу є практичність, декоративна мальовничість, яка відбиває розвиток ремесла, культуру виробництва матеріалів для одягу, створення різноманітних форм, володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування.

Батько одягає на молоду кибалку, або намітку і очіпок, тобто жіночий головний убір і обкладає його червоною стрічкою. Слід зауважити, що кибалку на Кролевеччині виготовляли з конопляного шнурка або скрученого шматка полотна, дерева чи лика чи соломи у вигляді кола, на яке накручувалося волосся. Серед кольорів переважає червоний колір. Тодішній смак вимагав найяскравіших кольорів як сукна, так і тканини, такі кольори викликали повагу, були уособленням заможності.

Серед атрибутів весілля у праці Г.Калиновського фігурують рушник, мідні гроші, хлібні вироби, хустка, курка, мед. За уявленнями жителів Кролевеччини рушник був обличчям оселі українки, мірилом працьовитості, урочистості, символом чистоти почуттів, вірності. Хустка, саме ними обдаровують родичів, бояр – це символ прихильності, згоди на заміжжя, переходу дівчини у владу чоловіка. Курка, якою пригощають у перший день шанованих гостей на весіллі, несуть до тестя і тещі на другий день весілля, - це символ турботливої

вдачі молодого подружжя. Молоді і гості на другий день весілля частуються паточним медом як символом солодкого життя, солодких любощів, здоров'я. Хліб є символом добробуту, святості, пиріжки з різноманітною начинкою – символічна страва росту і благополуччя, що поєднувалась з культом місяця і формою нагадувала півмісяць або серп.

У весільних звичаях жителів Кролевеччини XVIII ст. наявні були і такі етнографічні деталі, які зникли до сьогодні: запалення вогнища на шляху молодих, коли вони йдуть до молодого, що було своєрідним очищенням, оновленням молодої сім'ї; "роззування" молодою молодого при вході в комору, коли той умовно "б'є її халявою по спині і велить дістати з чобота гроші". Це відгомін звичаїв, описаних ще в Лаврентієвському літописі 1128 року, становище жінки за цей період докорінно міняється, і вже Г.Боплан описує сватання дівчат до хлопців. Значущою була участь брата молодої, який оберігав її честь. Це відгомін ще матріархату, коли главою роду була мати, а допомагав у вихованні дітей "бате", брат матері, що в санскриті означає "помічник" або старший син. На весіллі за столом у перший день молоді нічого не їдять. Чому? Сам таким чином хотіли підготувати молодих до першої шлюбної ночі.

На столі перед гостями дерев'яні білі або червоні тарілки, ложки, виделок немає, ножі, перед молодими – "одна тарілка, дві ложки, що лежать навхрест, і житня хлібина ціла, обсипана сіллю". Відсутність виделок на весіллі, як і в поховальній обрядовості, - це символ недоторканості сімейного щастя молодих, ніхто не має права втручатись у їхню долю, лише допомагати, захистити. А коровай, покритий ялиновою гілкою, перед молодими – символ багатодітності. В урочистій обстановці староста вирізав верхівку коровая, розрізав надвоє і підносив на тарілці молодим. Короваєм наділялись батько, мати, брати, сестри, родичі молодих. Слідкували, щоб нікого не обминути, бо це був вияв неповаги.

Опис Г.Калиновського - це унікальна праця, що має велике пізнавальне та естетично-виховне значення, вона є цінним етнографічно-фольклорним джерелом для вивчення родинних відносин, історії й культури рідного краю, України.

Цікавими є весільні пісні Кролевеччини. Аналізована праця не містить опису весільних пісень, але їх можна знайти у фольклорних збірках, присвячених тому часу. У піснях багата символіка, паралелізми, яскраві епітети й порівняння, пестливі слова,

персоніфіковані образи предметів природи, тваринного й рослинного світу. Так, **молода** у піснях порівнюється із *зіркою, ягідкою, ластівкою, сонечком; називається княгинею, царівною, королівною, панночкою, м***олодого** величають *князем, царенком, королевичем, паном, соколом, ясним місяцем*. У піснях звучала і радість з приводу поєднання її долі з коханим, і смуток за привільним дівоцтвом, і біль довічного розлучення з рідними. У весільних піснях наречена, очікуючи молодого, *«мостить мости», «гатить гати», «кладе кладки»*, або сама йде через цей міст, що незмінно означає одруження.

При аналізі весільних пісень звернемо увагу на фразеологічні звороти зі словами-символами. Споконвіку достаток, щасливе життя пов'язувалися з х**лібом, т**ому цей образ часто зустрічається в пісенних усталених виразах: почесний хліб, поклонитися паніматці хлібом. Згоду чи незгоду віддатися заміж передають сполуки *«обмінити хліб», «повернути хліб»*. Багато весільних фразеологізмів пов'язано зі словом **рушник:** готувати рушники, дбати рушники, посилати за рушниками, засилати старостів, подавати рушники, вернутися з рушниками, ставати на рушнику. Розгалуджений ряд фразеологізмів і зі словом **шлюб:** брати шлюб, стати до шлюбу, на шлюбоньку стати.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. С*характеризуйте особливості весілля своєї місцевості. Чи зберегло воно елементи традиційного українського весілля?*

2. *З'ясуйте значення термінології весільного обряду*: заручини, запросини, коровай, гільце, дівич-вечір, комора, покриття, перезва, циганщина. Назвіть обряди, на основі яких постали дані фразеологізми.

3. На весіллі молодятам висловлювались побажання:

"Даруємо граблі та вила, щоб молода добрий борщ варила";

"Перепиваю пуд проса, щоб наша молода не ходила по морозу боса";

"Перепиваю рушничок, щоб до року мали двох діточок";

"Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики"*(Записано в селах Сумської області).*

Яка мета цих побажань? Охарактеризуйте побажання вашої місцевості.

4. Визначте символіку червоного кольору, запропонованого у праці Г.Калиновського “Описание свадебных украинских простонародных обрядов".

5.*Які родинні обряди описані у:*
повісті Г.Квітки-Основ´яненка "Козир-дівка";
поемі П.Куліша "Настуся";
оповіданні Марка Вовчка "Козачка";
новелі В.Стефаника "Виводили з села";
вірші Т.Осьмачки "На Ігоревім полі";
"Треносі над ще однією хресною дорогою" І.Калинця.
Порівняйте характеристику цього обряду з існуючим у вашому селі.

5.2. Минуле і сьогодення поховальних звичаїв рідного краю

У системі українських звичаїв та обрядів життєвого циклу важливе місце посідає поховальний обряд. За уявленнями архаїчного і традиційного суспільства смерть людини по досягненні нею певного віку вважалася явищем цілком закономірним, що відбилося у вислові "вижити свій вік". Проте фізична смерть ще не була рівнозначною соціальній. Метою і змістом похорону в соціальному плані є виконання низки обрядових дій.

Магічна система поховального обряду тримається на якомусь особливому почутті побоювання перед чимось невідомим і владним. Це стало причиною незначної зміни обряду в часі. Тому основа, магічне дійство лишились ті ж, лише лексичний склад частково зазнав певних змін.

Поховальні звичаї жителів сіл Глухівського району Сумської області тісно пов’язані з вірою в існування душі. Зауважимо, що лексема "душа" є спільною для російської, болгарської, білоруської, польської, македонської мов, але коріння цього слова значно глибше, у грецькій мові, де означає "димлю, спалюю жертву". Походження цього слова можна віднести до часів язичництва, коли існував обряд трупоспалення.

Вважається, що кожна людина живе на землі стільки, скільки їй відведено долею. Рано чи пізно тіло людини стає прахом, а душа відлітає, приймаючи пароподібний образ. У небесному домі божественні судді, рахуючи земні гріхи померлого, виносять душі присуд: чи вертатися в тій чи іншій подобі на Землю для подальшого вдосконалення (с. Перемога), чи переселятися у блаженний Рай,

загадковий, небачений світ у космосі, з якого ще ніхто на землю не вертав, чи відправити в пекло (с. Баничі). До речі, остання версія підтверджується походженням слова "дух" із старослов'янської мови, що означає "невідома тепла країна, рай".

Після смерті душа померлого дев'ять днів відвідує ті місця, де людина побувала за життя. В різних місцевостях по-різному згадують зустріч з душею померлого: в с. Перемога холодні, як лід, руки матері чи дитини обіймали людей у сні; у с. Слоут, пробуджуючись, люди бачили безтілесну постать з мертвими очима, від неї віяло подихом могили, вона танула в місячному сяйві та ін.

На сороковий день (с. Перемога-сороківки [сороукіуки], с. Долина - сороковини [сороковиние]) по смерті душа людини востаннє прощається з рідними і власною могилою, домівкою і стартує, як космічний корабель, туди, де її чекає Небесний Суддя. З того часу вона не має змоги повернутися на землю.

40 днів душа митарствує [митарствује] (сс. Долина, Слоут), поневіряється [поневіраец'а] (с. Баничі), спокутується [спокутуйец'а] (с. Шевченково). Тобто ангели показують їй увсі добрі і погані справи, вчинені нею (сс. Слоут, Береза), або ж узагалі гарні і погані справи інших людей (с. Шевченове), щоб душа покаялась. Коли людина кається, то гріхи з неї немовби знімаються. Гарні й погані справи людей зважуються на спеціальних терезах долі і залежно від того, що переважить, душа відлітає в пекло чи рай (сс. Слоут, Долина, Шевченкове).

Сам поховальний обряд люди теж розглядають двояко: це і остання шана тілові й душі покійного, і захист живих від негативного впливу покійника, і його повернення в дім у примарному вигляді.

Професор Д.Зеленський описував культ покійника у древній Русі, наголошуючи на тому, що "східні слов'яни розмежовували два види покійників: "предків" (тих, які помирали внаслідок старості чи полягли в бою) і т.зв. "заложних" (самовбивць, ворожбитів, відьом)". Такий поділ зберігається частково і на Глухівщині (сс. Шевченкове, Слоут, Береза).

Люди по-різному ставились до самовбивць: у с. Перемога закопували на тому місці, де вони загинули, і не дзвонили в дзвони, в с. Долина кидали на домовину каміння, в селах Слоут, Береза ховали біля огорожі кладовища, а місце обсаджували осикою.

В селах Глухівщини ми ще спостерігаємо, як родичі, близькі, рідні вшановують душу "померлого", правлять у церкві молитву за

"очищення душі від гріхів земних" - "прозріння душі", як відповідно до ритуальних особливостей омивають покійника, одягають у найкращий одяг, кладуть на лаві (столі) у передньому кутку кімнати: головою до покуті, ногами до порога. Над померлим читають **часи** (с. Береза), **псалтир** (с. Слоут), у с. Шевченкове - **відпущення** [в'ітпушчен'а], у с. Перемога - **вознесіння** [вознесін'а].

Чоловіки в цей час роблять з дерева гроб (труну), копають могилу, а жінки готують страви до поминального обіду. У визначений час домовину несуть на руках до кладовища. Віко (кришка труни) повинно бути відкритим, "остання путь" супроводжується голосінням.

Слід зазначити, що лексема "дерево" ще в давньоруській та німецькій мовах означало "труна". Отже, невипадковим є використання дерева для поховання людини: слов'яни вважали, що душа людини повинна переселитись у дерево. І щоб зблизити час з'єднання душі з деревом, клали труп у дерев'яну труну.

Аналіз мовної структури дає можливість припустити, що слово "гроб" походить від слова "гребти", у польській мові це слово означає "ховати". Отже, слово "гроб" означає "схованка під землею". Померлу людину ховали від злих сил, її захищала земля. Слово "домовина" походить від слова "дім". Колись на Східному Поліссі покійників ховали під будинком (домом), а коли почали ховати на кладовищі, то майстри робили труну як невеликий дім.

Слово "могила" - старослов'янське і перекладається як "купа", а первісне значення було "тягти", отже, "стягнення докупи". Виходячи з цього, можна пояснити походження назви "могилки" (кладовища) - "стягнення докупи могил".

На дно гробу розстеляють сіно (сс. Шевченкове, Перемога), смолову стружку (сс. Слоут, Береза, Долина), щоб тілові "м'яко лежалось". У руки покійника вкладають свічку - стрітенську [стрітен'с'ку] (сс. Слоут, Береза), громовичку [громовичку] (сс. Шевченкове, Долина), образок [образок] і металеві гроші (с. Перемога).

Якщо помирає дитина не більше 4 років, то до гробу (Шевченкове, Перемога) хрещена мати кладе яйце. Це символізує те, що в дитини ще занадто мало гріхів, щоб її судив Всевишній. Їх можна зібрати в одному яйці як першопочатку світу.

Гроші померлому теж кладуть з різною метою. Наприклад, у с. Шевченкове, щоб відкупитись від земних гріхів; чим більше людина прожила на світі, тим більше грошей їй потрібно покласти до кишені

під час поховання. У селах Слоуті та Березі - щоб купити місце на цьому світі.

На ніч до покійника (слово "покійник" споріднене зі словом "покій", тобто "відсутність руху і шуму, хвилювань, тривог, сумнівів) звуть плакальниць [плакал'ниц'] - знайомих і родичів похилого віку (Слоут, Береза); чужих людей (Долина) для виконання голосінь. Слово "голосити" старослов'янського походження і означає "кликати", "співати", голосиста жінка, сповіщення, заповідь.

Існує також версія, що слово "голосіння" походить від слова "глагол", яке у старослов'янській мові означало "дзвін дзвонів. Адже раніше про смерть людини сповіщали церковні дзвони або якесь голосне калатання.

У с. Шевченкове, коли покійника несли на кладовище, то гробом тричі стукали об двері, щоб мертвий попрощався з рідною хатою, іноді також і в двері церкви при виносі, сповіщаючи про те, що недалеко вже й до кладовища.

У давнину на Глухівщині (с.Шевченкове, Перемога) труну до кладовища везли на санях. Навіть улітку використовували сани, щоб "тіло не трясло". Так живі дбали про те, щоб по смерті не порушувати спокій небіжчика. Ці сани називали "мари". В с. Слоут "мари" виконували функцію спеціальних носилок для переносу тіла померлого.

Коли ж у сім'ї помирали діти, то існував звичай, за яким другу дитину обов'язково потрібно було виносити через вікно, щоб смерть більше не приходила (с. Долина).

Ховають померлих обов'язково головою на захід, а ногами - на схід, під пісню "Вічная пам'ять" зі словами: "Печатається цей гріб до другого пришестя Ісуса Христа во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь!"

Після поховання обов'язково влаштовують поминки (с. Слоут, Долина, Шевченкове), поминальний обід, вечеря (с. Перемога). Родичі померлого чекали, коли після заходу сонця з'явиться душа небіжчика і сяде разом з усіма за поминальний стіл.

Головною стравою поминок є коливо (с. Слоут, Шевченкове), колево [колево] (с. Береза, Долина) - страва з вареної пшениці та меду. Дана лексема через церковно-слов'янське посередництво запозичена в давньоруську мову з грецької, споріднена зі словами "коливати", "хитати", "колихати".

Вважалося, що душа "коливається", "хитається" куди їй іти, в рай чи пекло. Люди вірили, що душа піде в рай і, щоб задобрити богів, виставляли солодку страву із вареної пшениці.

Під час поминання про покійника звичайно говорять: нехай з Богом спочиває та нас нескоро до себе дожидає". При поминанні на могилах засвічують свічки, "катають" крашанку чи писанку (символ вічного життя), лишають поминальну їжу (поминання): коливо, кутю, просфори, квіти, правлять панахиду (відпівання душі усопшого через молитви).

Зазначимо, що "кутя" - "обрядова каша з ячменних або пшеничних зерен із солодкою підливою", походить слово від старослов'янського коуцuru - "зерно". Споріднене з вигуком "кутя!", яким підкликали тварин. Часте повторення вигуку було обов'язковим, щоб підманити тварин, в яку, за слов'янським віруванням, повинна вселитись душа померлого.

Проаналізований матеріал підтверджує те, що в поховальних обрядах сіл Глухівщини знайшли відображення два світобачення: язичництво і християнство, а одним із шляхів обрядової термінологізації є перехід слів із сфери загальновживаної у сферу лексики обрядової, тобто функціонування у спеціальній підсистемі.

У селах Шевченково, Баничі, Сваркове жителями вживаються такі лексичні діалектизми:

"подорожня" - молитва, якою виряджають душу померлого а в дорогу;

"вінчик" - прохідна на той світ з написаною молитвою;

"приплакування" (голосіння) - речитативне причитання, яке часом переходить у спів;

"домовина", "труна" - гроб, спеціально виготовлений пристрій, у якому ховають покійника;

"могелки" (кладовище) - місце для поховання людей; зібрання могил;

"відправити" (поховати, похоронити) - закопати в землю померлого; здійснити похоронний обряд.

Серед термінолексики виділяємо і синонімічні ряди. Наприклад, синонімічними до слова "**похорон"** є проводи, опровід, поховання, погріб, погрібання, похови, схови, захорон; до слова "**домовина"** - труна, гроб; до слова "**могила"** - яма; кладовище, могелки; до слова "**коливо**" - кутя.

Дана специфічна лексика входить і до складу місцевих фразеологічних зворотів. Так, фразема *"поховати живцем"* означає "позбавити нормального способу життя, всіх радощів".

Серед термінолексики виділяють і синонімічні ряди. Наприклад, до слова похорон синонімічними є проводи, опровід, поховання, погріб, погрібання, похови, схови, захорон; домовина - труна, гроб; могила - яма; кладовище, могелки; коливо, кутя.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Охарактеризуйте мовну естетику, емоційно-забарвлену лексику, пташині символи голосінь.*

1.1. Голосіння за малими дітьми

Дитятко моє, любе! Нащо ж мене покидаєш? Моє рідненьке, нащо ж мене кидаєш? Чи я тобі не догодила? Чи що не так сказала? Хто ж тебе буде там доглядати? Коли ж тебе дожидати? Коли я тебе побачу? Чи ти зозулею прилетиш чи соловейком? Чи ти нам з батьком перекажеш чи письмо пришлеш? Моє соколятко, моє голуб'ятко!
(Записано від Т.Г.Москаленко в с.Сім'янівка Сумської області у 1999р. студенткою ГДПУ Ю.Гаврильченко)

1.2. Голосіння сиріт за батьком

Мій таточку, мій лебідочку,
Мій таточку, мій соловеєчку!
Відкіля вас виглядати,
Відкіля вас дожидати?
Чи вас із поля, чи вас із моря,
Чи з високої могили,
Чи з глибокої долини?

(Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості.-К.:Веселка, 1998.-С.140).

2. *У поховальних обрядах, голосіннях часто зустрічаються такі рослинні символи: яблуня, горобина, осика, барвінок, калина, акація, ялина. Яке їхнє призначення?*

3. Пошукове завдання:

Доведіть, що весільний, поховальний і родильний обряди тісно поєднані між собою. Як це виявляється на рівні обрядових текстів ?

4. Який жанр пропонованої пісні? Яка символіка пісні?

Беруть мене у солдати.
Та нікому виряджати,
Нема роду, ні отця,
Та й нікому журиться.
Тілько найшов родину -
Матусину могилу,
До могили припадаю,
З матусею розмовляю.

(Записано студенткою ГДПУ І.Дмитренко від у М.Р.Дмитренко в м.Кролевець Сумської області у 2000р.)

5.3. Топоніміка рідного краю

Топоніміка – це галузь науки, об'єктом дослідження якої є закономірності виникнення, розвитку і функціонування власних географічних назв. У багатьох країнах топоніміка перебуває під особливою увагою держави. В Польщі, наприклад, ще в 60-х роках ХХст. територію країни було розбито на сектори й за кожним з них закріплено певний державний університет, який мав збирати й опрацювати топоніміку місцевості.

Ойконіміка (від грец. oikos -житло, onyma - ім'я) - розділ топоніміки, що вивчає назви населених пунктів, закономірності їх виникнення і функціонування. На фольклорно-етнографічній, діалектологічній практиках, в науково-дослідницькій лабораторії з народознавства студенти ГДПУ під керівництвом автора записували, аналізували на основі численних наукових, довідникових джерел тлумачення назв сіл. На сьогодні існують різні підходи науковців з приводу цілої низки питань ойконіміки, тож майбутні учителі-філологи студіювали праці з лінгвістики, історії, етнології, фольклористики, літературознавства, матеріали засобів масової інформації тощо.

Пропонуємо коротко розглянути походження окремих назв сіл Глухівщини. (Примітка: матеріал до характеристики частини ойконімів допомагала систематизовувати студентка ГДПУ Н.Медвідь).

Ойконіми Глухівщини походять від:

особових власних імен: Потапівка, Сидорівка, Вікторове, Катеринівка, Семенівка, Іонине, Харківка (< Харко);

прізвищ: Іващенкове, Кравченкове, Кравченко, Шевченкове, Шалигине, Нарбутівка, Ємадикіне, Некрасове, Шакутівщина;

назв дерев: Береза, Біла Береза, Вишеньки, Соснівка, Товстодубове, Тополя;

назви рослин та їх частин: Кореньок, Щебри (< чебрець);

назв тварин, птахів, комах та їх частин тіла: Баранівка, Волківка, Кукушкине, Яструбщина, Комарівка, Муравейня, Білокопитове;

назв професій, ремесел, промислів, сировини: Будищі (буда - поташний завод), Смолине, Заруцьке < руда, Гута (гута - склозавод), Кучерівка < кучер, Уздиця < узда;

назв, пов'язаних з військовою службою:Уланове < улан;

назв, що вказують на дію: Годунівка, Горіле, Гудове, Слоут < зловити, Перемога, Ходине, Ходуня, Хотминівка < хотіти, минати, Фотовиж (видеть, бачити світло), Бачевськ;

назв пов'язаних з фортифікаційними спорудами, з нападами, з оборонним призначенням поселень: Пустогород, Землянка, Обложки, Сопич;

назв явищ природи: Студенок, Червона Зоря, Калюжне;

назв свят: Вознесенськ;

назв ландшафту: Долина, Лужки, Положки, Суходіл;

назв гідронімів: Есмань (р.Есмань), Дунаєць.

Бачевськ

Назва цього населеного пункту походить від давньоруського "бачить"(пор. білор. "бачицъ", польське "baczyc" < obaciti). Пояснення знаходимо в історичних фактах: у XVI ст. у цьому населеному пункті з метою оборони від іноземних загарбників були встановлені сигнальні вишки.

Баничі

В основі цього ойконіму - слова "баня", "банище" (місце, де стояла баня). У цьому прикордонному між Росією і Україною пункті при переході кордону в давні часи проводилась "санобробка населення". Дане слово запозичене з народнолатинської мови – "baneum". Широкого вжитку це слово набуло в сербохорватській "бана", болгарській "баням" ("мию"), французькій "bain", італійській "bagno", німецькій "bahen" ("гріти") мовах.

Уздиця

З приводу даного ойконіму існувало кілька припущень. Більшість старожилів указують, що назва походить від назви “узда”, що означає “частина кінської збруї” (у селі було багато майстрів – уздярів). У цьому ж значенні лексема вживалась у праслов’янській *uzda “те, що вкладено в рота”, старослов’янській оузда, білоруській "вузда", болгарській "юзда", сербохорватській "узда", словенській "uzda", чеській, словацькій, польській "uzda" мовах.

Архівні документи села свідчать, що спочатку село називалось як Ездиця, що походить від слова “ездить”. За історичними даними на місці розташування села в давнину був облаштований “езд” – пункт зміни коней, обігріву їздових ямщиків узимку. На підтвердження цієї гіпотези вказує припущення про те, що через даний пункт проходив кордон Новгородського уєзду, можливо його ще називали “уезд”. У польській мові слово "ujazd" уживається у значенні “законний” об’їзд земельних угідь з метою встановлення їх меж.

Уланове

Виник цей населений пункт ще до татарської навали. Місцевий краєзнавець П.Киселенко, посилаючись на перекази старожилів, припускає, що назва села походить від слова “лан”, яке вживалося у значенні “поле, наділ землі”. У давнину люди розорювали землю (лан) і селилися “у ланах”.

Землянка

Це село було засноване на місці “вольной пущи” (так пише А.Лазаревський в “Описании Малоросии”). Природні умови сприяли поселенцям в часи нападів азіатських варварів – татарів: тут можна було сховатися від загарбників у печерах, лісах, пущах. У таких умовах люди будували землянки, “хижки, житла, вкопані частково в землю з вбитими стінами і з дерновою покрівлею”.

Етимологічний корінь даної лексеми праслов’янського походження.

Існує й інша версія, за якою назва населеного пункту походить від діалектного “землянка”, що означає “суниця” і, таким чином, указує на багатство лісів цього краю.

Калюжне

Хутір Калюжний було засновано Яковом Марковичем, переселенцем з села Калюжниці, що на Чернігівщині. Для обох цих ойконімів є спільним корінь – калюж -, що походить від лексеми “калуга”.

У слов’янських мовах це слово представлено таким чином: у російській “калуга” (“болото, луг, топь”), в українській – “калюжа", "грязь” у сербохорватській "калуга" (“лужа”), словенський "kaluza", чеській "kaluze", словенській "kaluza". Дана лексема складається з префікса ка і luza (“лужа, болото”), що споріднене з латинським словом "luda" (“студениста болотиста маса в зарослих озерах”, “студень”).

Сопич

Цей ойконім утворився від старослов’янського сьпь, тобто “насип, гора, вал, холм”. Спорідненим з цією лексемою є словенське слово "sep" (“підвищений край винограднику”), давньопруське слово "suppis у значенні “насип на змілілому запруді”.

Лінгвістичне тлумачення назви населеного пункту в даному випадку тісно пов’язане з його розташуванням: село знаходиться на своєрідному підвищенні.

Сварково

Виникнення цього ойконіму пов’язане з переказом про те, що цю територію населяли два соціальних прошарки: козаки і чернь, між якими постійно виникали сварки (“колотнечі, чвари”). Слово "сварка" праслов’янського походження, тому представлено в різних слов’янських мовах: російське "свора", українське "свара", давньоруське "свар", старослов’янське "СВАРЬ", болгарське "свара", словенське "svar", чеське "svar", словацьке "svar", польське "swar", верхньолужицьке "swar".

Студенок

Уперше письмова згадка про це село з’являється в 1634 році. Свою назву поселення отримало від великої кількості джерел та криниць, які в давнину називалися “студень”, тобто “холодна”. В.Даль цьому слову дає таке пояснення: “студень” – це “джерело, джерельна вода, колодязь”.

Ця лексема відома в усіх слов’янських мовах: старослов’янське стоудєньць, російське “студенец”, українське “студениця”,

болгарське “студзень”, сербохорватське “студенец”, словенське “studenec”, чеське “studne”, словацьке “studna”, польське “studnia”.

Хотминівка

Ойконім складається з двох основ: хот- (у давньопольській "chocia", російській "хотя") із значенням “бажати” і –мин (рос."миновать", білор. "мінуць", старосл. минѫти", болгар."мина", сербохорв. "минути", чеськ."minauti", словацьк."minut", польськ."minac") у значенні “йти”. Цей факт зафіксовано в топонімічних легендах.

В одній, зокрема, йдеться про те, що на місці майбутнього села відбулася кривава битва між польським військом і козаками, після чого шляхтичі довго обминали це місце: “Хоть миновать би прокляте місце”.

За іншою легендою, тут колись жив розбійник, який постійно грабував вози з добром у людей з інших сіл.

Береза

Ойконім походить від однойменної загальної назви, яка наявна також у білоруській “біроза”, болгарській “бреза”, сербохорватській “брёза”, чеській “briza”, польській “brroza”, німецькій “barahha” (у значенні “білий”), у готській “bairhts” (“світлий”), литовській "lezsba" (“березовий гай”) мовах.

Існує і кілька легенд про заснування цього села.

За однією з легенд ще в далекому XVII столітті якийсь козак, а, можливо, й чумак-мандрівник заснував на березі річки поселення, біля якого росла красива береза. Назва цього дерева і стала назвою села.

За іншою легендою, в цьому селі оселився польський пан, який ніяк не міг вигадати назви для своїх маєтків. Сусідні поміщики пропонували свої версії, але вони йому не подобалися. Тоді погляд пана привернули три стрункі берізки, що росли на пагорбі біля річки, і на згадку про них наступними поколіннями він назвав село Березою, а околиці свого маєтку обсадив такими же деревами, з яких пізніше утворився цілий гай. Річка, яка протікала неподалік, отримала також назву Береза.

Слоут

В одній з легенд розповідається, що колись на місці села були болота, а навколо них великі ліси, "повні" птахів, звірів, тож і приходили сюди люди з навколишніх поселень на полювання, на

“словлю” (бо не вбивали, а ловили дичину). Місце вдалого полювання, від слова “словлю”, почали називати Слоутом, що пізніше стало назвою села.

Жителів цих місць називали “половцями”, які й стали першими поселенцями цього села, його засновниками. А назва Половці стала для багатьох з них прізвищами (деякі мешканці села носять його і дотепер).

Нарбутівка

З кількох відомих гіпотез найбільш вірогідною є та, за якою вважається, що назва цього поселення походить від прізвища козака глухівської сотні – Симона Нарбута. Це прізвище литовського походження і за своїм звучанням співпадає з аналогічною загальною назвою, яка в буквальному перекладі представлена як “хотидом”, тобто “той, хто будує – будівничий рідної оселі чи садиби”.

Ці лінгвістичні дані підтверджуються архівними, з яких дізнаємося про те, що курінний козак Нарбут досить уміло і гарно будував фортифікаційні споруди, тобто був будівельником.

Кучерівка

Стосовно походження ойконіма існує кілька версій. За однією з них, у давнину назва села була Кочурівка, бо утворена від прізвища її засновника Леонтія Кочури (1609 рік). За іншою, назва села походить від слова “кучер”, яке запозичене з німецької мови "kutsher", що означає “карета”, а це слово - з угорської “kocsi”(тобто “дорожній екіпаж”).

Шалигіно

Це село було засноване на початку XVI століття як прикордонний населений пункт російської держави у зв’язку з появою селян-переселенців із середньоросійських областей. Російські корені села Шалигіно підтверджуються прізвищами його жителів, переважна більшість яких має суфікси -ов, -ев, -єв.

Ойконім походить від прізвища дворянина Шалигина, а те, в свою чергу, можливо, від слова “шалига”. В.Даль пояснює це слово як “посох із зігнутим до руки кінцем”. Ця лексема праслов’янського походження, утворена в результаті історичних змін фонем від церковнослов’янської лексеми “солига”, що означає “палиця”.

Цю версію підтримують майже всі місцеві краєзнавці, підтверджуючи її діалектними особливостями розмовної мови даної місцевості з типовою м'якою вимовою закінчень у дієсловах. Найбільш яскраво особливості "шалигінської " мови виявляються в таких словах: "вязень" замість "везти"; "йдеть" замість "йти", "чаго" замість "чого".

Фотевиж (Фотовиж)

Досить загадковим видається походження цього ойконіма, адже умовно його можна розділити на дві основи "фото" і "виж", перша з яких утворена безпосереднім запозиченням іншомовної загальної назви. Так, слово "фото" грецьке за походженням і означає "світло", а друга частина ойкооснови походить від російського слова "видеть".

Дунаєць

У цьому ойконімі знайшло відображення найменування Дунай, що досить чітко виявляється на фонетичному рівні: [д у н а ј е ц'].

Основою назви населеного пункту є назва річки, корінь якої – дана, дуна, дон – означає "вода, річка" (вважається, що це слово - праслов'янське запозичення з готської мови, а готи запозичили цю назву з кельтсько-латинської назви верхньої течії річки – Danulius)

В українських народних піснях та думах слово "дунай" уживається в значенні "розлив", "великий потік", "глибока річка, далека, невідома".

За місцевими переказами, назва села походить від прізвища або прізвиська Дунай, яке мав козак дунайських походів, що заснував це поселення.

Гута

У ІІ половині XVII століття виходець з Правобережної України Іван Томасченко заснував склоробний завод на річці Есмані у слоутських лісах, навколо якого виріс хутір – Гута. Лексикограф Фасмер подає таке тлумачення цій лексемі: "гута" – "плавильний завод". Польською мовою "huta" означає "домна", тобто піч для виплавки металу і скла. Слово "домна", у свою чергу, походить від німецького слова "hutte" (" будинок").

Есмань

Існує кілька версій стосовно походження цієї лексеми. Одна з них засвідчує те, що слово "есмань" – перське і в перекладі на

українську мову означає “прекрасний шлях”. За іншою версією, від морського терміну “есминець”, що вказує на різновид корабля.

Відомо, що в давнину по річці Есмані плавали різноманітні судна, купецькі кораблі, які везли товар з різних країн, в тому числі і з Персії. Річка була спокійною, не створювала ніяких перешкод, тому іноземці назвали її Есманню. Існує також припущення, що назва річки, багатої на рибу, походить від старослов’янського слова “есмь” їсти.

Ойконімія завжди привертатиме увагу дослідників, захоплюючи можливостями проникнути в глибину віків, щоб розкрити непрочитані сторінки історії краю, які пропонуватимуть більш чи менш вірогідні відповіді на запитання: хто ми, звідки йде наш родовід, хто, коли і як назвав наші міста і села, хто дав назву країні, в якій ми живемо.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. *Яку давню назву мав населений пункт, в якому ви живете?*

2. *Яке походження назви вашого села? Вкажіть всі відомі вам версії.*

3. *Чи збереглися серед жителів легенди, перекази про заснування і походження назви населеного пункту? Напишіть їх.*

4. *Чи зустрічається назва вашого села у творах письменників та поетів? Вкажіть автора і назву твору.*

5. *Поміркуйте:*

Назва якого села вказує на щорічні неврожаї? (Пустогород)

У якого села святкова назва? (Первомайське)

Назва якого села носить прізвище відомого письменника? (Шевченкове)

У якому селі і в дощ буває сухо? (Суходол)

У якому селі і в спеку стоїть прохолода? (Студенец)

З назви якого села можна зробити шашлик? (Баранівка)

Яка назва села утворена від однойменного гідроніму? (Есмань)

5.4. Мова народних ремесл

Народна виробнича і побутова лексика як об’єкт дослідження допомагає пізнати історію рідного краю. Зупинимося на корткій характеристиці ремісничих, будівельних, теслярських, ковальських народних термінів, уживаних на території Чернігово-Сумщини.

Усі ці терміни поєднані ключим словом "труд", яке походить від давньоруського "трудь" - робота, турбота, муки. В литовській мові це слово має значення "хлопотать", у латинській - "штовхати". В давньоісландській мові це слово означає "біда".

Словник української мови в 11-томах фіксує такі значення цього слова:

-наполеглива, старанна праця людини

Наприклад: "Лиш у труді живе людина, а без праці її немає" (Нар.присл.)

- сила, енергія, витрачені на якусь роботу.

Наприклад: Що ти будеш робити? Раз - лист бумаги пропав, а вдруге - труда скільки! (Мирн.)

- праця, що вимагає великої затрати фізичної або розумової енергії.

Наприклад: Робити з вашим сином мені не труд, а спочинок. (Хотк.)

З даним словом вживані такі вислови:

Даремний **труд** - марно, даремно.

З великим **трудом** - насилу, ледве.

Після **трудів** - напрацювавшись.

Після **трудів** праведних - добре попрацювавши (ірон.)

Серед похідних від слова "труд" виділимо*: трудити, трудівливий, трудівник, трудний, труднощі, трудовий, сізіфів труд*. Охарактеризуємо окремі з них:

Лексема "**трудити"** вживається в таких значеннях:

- дуже стомлювати тривалою роботою, ходінням або завдавати кому-небудь турботи, клопоту, примушуючи щось зробити;

- в переносному значенні - викликати неприємні почуття, спричиняти біль; наполегливо, старанно працювати:

(Наприклад: "Трудилися вітряки з ранку до пізньої ночі, викидаючи із своїх камінних душ теплі струмочки запашної муки.")

- докладати багато зусиль, щоб зробити що-небудь.

- розм. завдавати багато клопоту.

Лексема "труднощі" вживається у значенні "перешкоди, які вимагають великих зусиль для переборення, подолання". Фразема "з великими труднощами" означає "скрутні, важкі обставини, умови, в яких щось відбувається, триває".

Крилатий вислів "сізіфів труд" використовується в ролі означення "безрезультатна, дуже виснажлива, важка і безкінечна робота". За давньогрецькою легендою цар Сізіф був покараний за образу богів тим, що вічно мусив викочувати на гору великий камінь, який щоразу скочувався вниз.

Назви будівель

Саме хата "виховувала" майбутніх майстрів. Це слово запозичене із старомадярської мови, порівн. угор. haz. В українську мову слово проникло, напевне, від скіф.-сармацького слова *хата, іран. kata. Семантично це слово співвідноситься із словом "могила".

На Сумщині поряд з цим словом вживаються і такі синонімічні слова, як "будинок", "хороми", "дом", "постройка". Їхні значення переплітаються і переходять з одного слова на інше. Так, "**хороминою"** називають великий гарний будинок і великий хлів.

Слово-поняття "хата" міцно входить у життя, свідомість селянина, стає невіддільним від самого його існування. В уяві селянина хата наче набуває людських рис, розмовляє з нами, як добра порадниця, співчутлива жінка.

За образом хати стоять споковнічні мрії селянина про заможне життя, добробут своєї родини, його уявлення про сенс буття.

З батьківською хатою пов’язуються спогади про дитинство, рідну неньку, рідний край.

На подвір’ї хати зустрічаємо криницю або колодязь. Це слово споріднене зі словом *krinica і позначало колись ямку з грунтовою водою. Слово "колодязь" споріднене зі словом давньоруського походження, що означає "ключ", "джерело".

На подвір’ї зустрічаємо також цілий ряд будівель. З’ясуємо значення їх назв: **сінник** - повітка, намет або приміщення над стайнею чи скотарником для зберігання сіна; **сарай** - у татар. "дім", "палац", у перс. "палац", яке ближче до гот. hrot "криша"; **комора** - запозич. із грецьк. "звід"; **курник** - близьке до лит. kauret "ревіти, кричати"; **саж** - рублений хлів, у якому відгодовують свиней; сплетений з лози овальний, у формі яйця, кошик, у якому, зануривши у воду, зберігають виловлену рибу; **гумно** - будинок, в якому ховають

необмолочені снопи збіжжя, де є тік для молотьби снопів. На території Сумщини - це роблена з дерева клуня.

Реміснича лексика

"Достатньо прозорими" за значенням і походженням є ремісничі терміни. Так, будівельний термін "рубати" походить від праслов'янського *robь - край, обрізаний шматок. Це дієслово виявилося "придатним" для утворення назв технічних процесів і деталей, що пов'язані з обробкою деревини. Звідси утворилися такі слова, як сокира, ремісник, ремесло, дроворуб тощо.

У селах Чернігово-Сумщини вживані такі назви ремесел (пояснення подаємо за словником української мови Б.Грінченка, словником східнополіських говорів П.Лисенка, етимологічним словником української мови):

будівничий - будівник;

бляхар - жестянщик; кровельщик;

божник - продавець ікон ;

бутолом - робітник, який дробить каміння;

плотнік - той, що будує хату;

камінщик - той, чистить димарі;

каминар – сажотрус;

ліпарь - робітник, який обмазує стіни глиною (у польській мові це слово означає "гончар", у болгарській мові слово "ляпей" означає пічник);

критник – покрівельник;

дровар - той, хто займається дровами;

дроворіз - той, хто займається різанням дров;

дереворуб - той, хто займається рубанням лісу на дрова;

санник - той, хто виготовляє сани (в с. Уралово таких майстрів називали стельмахами);

мотузник, шорнік – той, хто виготовляє збрую для коней, хомути, сідла;

валяшник – той, хто з вовни робить валянці;

гребінник – той, хто виготовляє гребні і гребінці для прядіння;

ложкар – той, хто виготовляє ложки, миски, хорешні (для печіння короваю), топорища на сокири, дерев'яні граблі.

Майже в усіх селах виготовляли лапті з кори мокрої липи, корзини, полотно, чоботи, займались бортництвом, теслярством,

ковальством. Село Бистрик славилось виробництвом дьогтю, а с. Полошки - "глухівкою", найкращою глиною для фарфорового виробництва. В с. Бочечки Конотопського району був поширений такий промисел, як лозоплетіння, а в с. Дубовичі Кролевецького району працювали чоботарі.

Наші пращури були прекрасними педагогами і знавцями ремесел. Їм належать і влучні назви побутових речей, процесів роботи, інструментів, спеціальних обрядів. Так, бондарі для загального вживання увели слово **"питун"** - так називали невеликий горщик, **ушат** - посудина для зливання вершків; **дерев'янки** - взуття, виготовлене з дерева; **деревійка** - горілка, настояна на деревії.

Пічники часто вживають слово **"чело"** (це устя печі). Цього слова не знають східнослов'янські мови, воно є в чеській мові. Як правило, звертається увага на асоціативний зв'язок пічного отвору з назвою рота, частини обличчя: рос. "устя".

Серед слів виробничої групи є низка формально схожих: **"дров'яник" і "дривітня"** можуть вживатися на позначення хліву, **"бадею"** називають дерев'яне відро над криницею і бочку для дощової води; **"ліскою"** - пліт з верболозу і дріт для вудочки, **"верхом"** - верхню частину димоходу і предмет для виходу диму з печі.

Ойконіми і антропоніми ремісничого походження

Виробнича лексика міцно увійшла в повсякденне життя. Досить часто в селах Сумщини зустрічаємо такі назви: *Бондарева вулиця, Бондарев холм, Бондарев закавулок, Бондарівна частина села, Гумнище - озеро, Долівка - частина села*.

Назва села Будищі (первісна форма Будище) походить від слова "буда". Відомо, що на місці заснування цього села колись існувало підприємство з виробництва поташу (потрібний для поташу деревний попіл одержували з дров, складених докупи, що за формою нагадувала будку). Одне з місць біля Будищ і нині носить назву Дегтярня, що ясно доказує на існування тут у минулому виробництва поташу, дьогтю.

У групі виробництва будівельних матеріалів на Глухівщині було широко розповсюджене виготовлення скла, тому одна з назв сіл і досі називається Гути. Польською мовою слово "гута" (huta) означає домну - піч для виплавки металу і скла.

Жителі сіл Сумщини завжди свято зберігали традиції майстрів. На це вказують, зокрема і такі прізвища і прізвиська ремісничого походження: *Гребінник, Кушнір, Бондар, Бортник, Бортнюк, Бортнянський, Ковальов, Коваленко, Ковальчук, Колесник.*

На Глухівщині зберігали мудру ковальську справу, вміння і майстерність ковалів, тому й назви вулиць міста нагадували про заняття глухівчан: М'ясницька, Гутівська, Кожевницька. В селі Заруцьке одна з вулиць села теж має назву Ковалівка, в селі Полошки є Ковальська вулиця.

Народні ремесла у фольклорі та творах художньої літератури

Наш край здавна славиться самобутнім фольклором: піснями, загадками, побажаннями, прислів'ями та приказками, де наявні згадки і про ремесла, і про ремісників, і про речі, виготовлені глухівськими майстрами.

Збирали ремісничий фольклор Михайло Максимович, Амвросій Метлинський (до речі, до його збірки "Народные южнорусские песни" увійшло майже 50 пісень, почутих у Глухівському повіті), І.Танський та ін.

Чимало записаного пареміографічного фонду на Глухівщині етнограф і фольклорист Опанас Маркович передав М.Номису, котрий використав це надбання у знаменитому збірнику "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (1864).

Завдяки старанням М.Максимовича залишилась у спадок нащадкам історична пісня "Песнь о виходе на линию" (1834р.) про будівництво фортифікаційних укріплень-ліній козаками та селянами. У цій пісні є такі рядки:

У Глухові у всі дзвони дзвонять
Та вже наших козаченьків на лінію гонять,
У Глухові у городі стрельнули з гармати -
Не по однім козаченьку запалакала мати.
У Глухові у городі стрельнули з рушниці -
Не по однім козаченьку плакали сестриці...

Пізніше до цієї пісні звертатиметься у своїй творчості Т.Шевченко (поеми "Сон", "Заступила чорна хмара", вірш "Іржавець"), Микола Гоголь (повість "Тарас Бульба"). П.Куліш (дума "Кумейки").

П.Куліш у думі "Кумейки" використав три рядки давньої української історичної пісні "У городі у Глухові":

Зійшло сонце у тумані,
Ревнули гармати:
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.

Без сумніву, П.Куліш добре знав, що в XVIII столітті "литье артиллерии производят только малороссийские казаки в городе Глухове, под смотрением генеральной канцелярии на их собственном коште". Його обізнаність знайшла відображення в таких поетичних рядках:

Ой, буде розмова,
Гарматная рада
Огнем, порохами;
Напишемо листи,
Вічні договори
Гострими шаблями!

("Великі проводи")

Письменник часто звертався до описів народних традицій, переказів, легенд, народних пісень тощо. У 80-90-ті роки він "малорущиною" вписав у книжечку прислів'я, які були ним почуті у рідному краї.

Завдяки зусиллям багатьох збирачів упродовж століть на території Глухівщини збереглися цікаві паремії.

Серед прислів'їв ремісничої тематики збереглися, в основному, ті, що набули широких переносних значень. У зв'язку із занепадом певних ремесел, частина прислів'їв перейшли в пасивний фонд.

Прикладом цього явища є прислів'я і приказки, що розширили своє значення або перенесли його на інші ділянки життя.

Нехай горшки б'ються на гончареву голову.

Не святі горшки ліплять, а ямпільці та піскунівці.

Гончар у черепі їсти варить. (За чужою роботою не може подбати про себе).

Сміявся котел з горшка, а оба чорні.

Нема ні в горшку, ні в мішку.

На Чернігово-Сумщині побутували прислів'я, приказки, загадки і пісні, пов'язані з ремеслом бондарів. Наприклад:

Вчепився, як злидні бондара.

Ой ти ткач ниткоплут, а я бондарівна; піди геть, відчепись, я тобі не рівня .

Лучче в бочці, ніж у чужій глотці.

В порожній бочці дзвону много.

Тим бочка смердить, чим налита.

Як діжа не міситься, то сім'я біситься.

Хто із ступою, а я з товкачем.

Розглянемо одне з них. Наприклад, прислів'я "Липень серпи зубрить, бочки замочує", вживане на Глухівщині, вказує на той факт, що влітку засохлі бочки заливали водою, щоб розправились клепки і вийшли залишки розсолу, який увібрала деревина.

Про ремесло стельмахів краянами складені такі прислів'я та приказки:

Віз там мусить, де його коні тянуть.

Готова дуга й удила, не достає тільки возочка та кобили.

З чужого воза серед дороги злізай.

Хто привик бігти за возом, побіжить і за саньми.

Як колесо ламається, мужик ума набирається.

Колісник - ремісник, вертить, довба і знов забива.

Славиться наша Глухівщина ковальською справою. Це знайшло відображення і у фраземах:

Не кує молот, а кує голод.

У руках у коваля залізо плавиться.

Неук кує - коней псує.

На те коня кують, щоб не спотикався.

Не молот кує, а коваль.

Тоді коваль кує, коли гаряче.

Майстри з плетіння знають такі приказки:

Плести плетеники - говорити щось пусте, неістотне;

Плести лико - говорити нескладно, безладно;

Плести сухого дуба - говорити дурниці, нісенітниці.

А ось такі прислів'я склали наші краяни про млин:

Наше діло мірошницьке: підкрутив та й сів.

На мельника вода робить.

Пустий млин меле, а помолу нема.

Млин меле – мука буде, язик меле – горе буде.

Не тоді до млина як вітру нема.

Перемелеться – мука буде.

Кому що, а мельнику вітер.

Все тоє перетовчеться да перемелеться.
Перемелеться - мука буде.

У селах Сумщини збережені досить цікаві трудові звичаї та обряди. На Глухівщині в деяких селах на Великдень змащували яєчними жовтками піч, щоб "здорову страву готувала", і обличчя дитини, "щоб здорове, красиве і роботяще росло".

"Сила", "чарівність" трудових звичаїв знайшла відображення і в родинних святах. Ще в XIX столітті на пострижини існував звичай вистригати навхрест волосся на голові і влаштовувати з цієї нагоди святковий обід у родинному колі. Вистриг обов'язково робила роботяща людина, для того, щоб дитина була "до діла прикидлива". На родинних святах висловлювали побажання дітям: "Щоб охоче було до роботи"; синочку: "Щоб великий був, умів бондарювати, всього діла хватати", дочці бажали: "Рости здорова, як у лісі сосна, Батькові на потішечку, а своїй мамці на послушечку". "Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка. Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з отцем і матінкою, усім домом".

Запитання та завдання для самостійної роботи:

1. З'ясуйте значення народних будівельних термінів у поданому тексті.

1.1. [у хаті двери ни хвило'нчисти / а таки сакирайу абрубани / лутки / двери / паприбивали // у хаті обиза'телно буу паруг / високи // У хат'і були услони / скрині / там у нас були уже // а типер ми у цуі ха'т'і уже живем / хата у нас нова / лутки у нас з налишниками / далууки уже нема / а пали крашини //].

(Записано в с. Обложки Глухівського району Сумської області)

1.2. [Коли уже постройіли дом / то хазяйка зове лудей шчоб мазали хату // Післа того йак п помажут / приглашоні луди розводат в ночвах глину з водойу і обмазуйут нейу хазайку // Потім переливайут глину у возок і сажайут нейу хазайку / і так через усе село везут йійі до річки купатис // Цей обрад обйазател'ний // Потім хазайка одівайеца в чисте це значит / шчо усі роботи закончилис // Вона должна приготовит' обід дла лудей //].

(Записано в с.Ходино Глухівського району Сумської області)

2. *Серед поданих слів виберіть слово-домінанту, утворіть синонімічні ряди, підкресліть діалектизми, виявіть їх відмінності у значенні.*

Дах, криша, покрівля, стреха, димник, строїти, комин, ставити, вивод, будувати, хібарка, оселя, верх, фундамент, дім, труба, будинок, халупа, хата, хатина, цямрина, хижа, стрих (горище в хаті), під, гора (горище в хаті), бовдур, стодола, клуня, пуня.

3. *Запишіть прізвища і прізвиська ремісничого походження, що побутують у Вашому селі.*

4. Випишіть із "Словника української мови"за ред.Б.Грінченка застарілі назви ремісничих професій. Спробуйте віднайти приклади цих слів у текстах художньої літератури.

Висновки

Світове співтовариство початку прагматично-інформаційного XXI століття характеризується ґрунтовною модернізацією змісту існуючої освіти, пошуком нових освітніх парадигм, що орієнтовані на розвиток широкоосвіченої, висококультурної, творчої особистості.

На гуманістичній трансформації освітньої парадигми, її культуроцентричності, збереженні і примноженні національних освітніх традицій, вихованні справжнього громадянина України, для якого потреба у фундаментальних знаннях, підвищенні загальноосвітнього і професійного рівня асоціюється із зміцненням своєї держави, наголошується в Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття"), Національній доктрині розвитку освіти, Державній програмі "Вчитель".

У загальній системі освіти, культури відбувається і радикальна переоцінка місця й ролі гуманітарної освіти. Здається, нарешті прогресивне товариство серйозно поставилось до застереження видатного французького філософа і етнографа Клода Леві-Строса про те, що XXI століття буде "століттям гуманітарних наук або його не буде".

У таких соціально-педагогічних умовах набуває значущості роль учителя української мови і літератури як гуманіста, носія загальнолюдських і національних цінностей, високої духовної культури рідного народу. Сучасний фахівець-словесник бачиться культуромовною особистістю, із ґрунтовними філологічними і психолого-педагогічними знаннями, розвиненим мовним чуттям, фольклорно-літературно-мистецьким потенціалом, творчим стилем мислення, гнучким розумом, постійною орієнтацією на новизну і духовне самовдосконалення.

Гуманізація, антропоцентризм сучасної філологічної освіти привели до появи нових чи відродження забутих дисциплін (антрополінгвістика або етнолінгвістика, лінгвокультурологія), зближення традиційних курсів мови і літератури і виникнення на цій основі курсів словесності, мета яких – допомогти майбутньому вчителеві-словеснику, творчо оволодіваючи рідною мовою, опановувати духовний досвід людства. Знання про нові науки, нові інтеграційні тенденції у дослідженнях цих наук мають стати обов’язковою складовою професійної компетенції майбутнього вчителя української мови і літератури.

Складовою професійної компетенції педагога-словесника є лінгвокультурознавча компетенція як сукупність знань і вмінь, що набуваються у процесі опанування мови і культури в їхньому взаємозв'язку і взаємодії з метою формування національно-культурної мовної особистості. Принципами формування лінгвокультурознавчої компетенції є науковість, інтегрованість, комунікативність, особистісно-орієнтований принцип. Зокрема особистісно-орієнтований принцип означає визнання мовної особистості головною діючою особою навчального процесу.

Мета виховання національно-мовної особистості майбутнього вчителя-словесника засобами лінгвокультурології досягається, якщо при опануванні кожної дисципліни в педагогічному університеті звертається увага на естетику слова, розвивається мовлення, культурологічне мислення, інтелект, пам'ять, мовне чуття, мовний смак.

Важливу роль у вихованні національно-мовної особистості майбутнього вчителя-словесника відіграє вивчення лінгвокультури рідного краю, що охоплює значне коло питань: опрацювання історії, етнографії, фольклору, літератури, діалектних особливостей, місцевої ономастики тощо. Різнобічний лінгвокультурознавчий матеріал, зібраний під час фольклорної, діалектологічної, етнографічної практик, рідне слово у спектрі семантико-етимологічних значень, твори фольклору, почуті в "живому" виконанні, дарують естетичну насолоду, допомагають повніше відчути красу рідної мови, усвідомити власний зв'язок з рідним краєм.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Модуль 1.
Виховний потенціал лінгвокультури рідного краю

1. Webster Universal Dictionary. Harver educational Services Inc. New Yorc, 1993.– 678с.

2.Ключевые компетенции и образовательные стандарты: Обсуждение доклада А.В.Хуторского на Отделении философии образования и теоретической педагогики РАО 23 апреля 2002 г. - Центр "Эйдос", www.eidos.ru/news/compet-dis.htm, e-mail: info@eidos.ru.

3. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в XXI век.-М.:Политиздат, 1991.-413с.

4. Васильева Г.М. "…Ты один мне поддержка и опора…" (размыщления об актуальных задачах лингвокультурологии) // Мир русского слова.-2002.-№2. htpp://www.gramota.ru

5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры.- М.:Прогресс,1985.-451с.

6. Огієнко І. Українська культура.-К.:Довіра, 1992.-141с.

7. Єрмоленко С.Є., Харитонова Т.А., Ткаченко О.Б., Яворська Г.М., Ткаченко В.А., Шамота А.М. Мова в культурі народу//Мовознавство.-1998.-№4.-С.3-15.

8. Красных В.В.Этнопсихология и лингвокультурология: Курс лекций.-М.:ИТДГК "Гнозис", 2002.-284с.

9. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 208с.

10. Воробйов В. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Htpp://www.uic.bashedu.ru/evrazia/f s/f vorobev.rtf.

11. Бахтин М.М.Эстетика словесного творчества.-М.:Искусство, 1979.- 424с.

12. Стельмахович М.Г. Українське національне виховання // Початкова школа. – 1993. – №8. – С.6

13. Ткач М. Дерево роду.-К.: МПП "Анфас", 1995.-106с.

Модуль 2. Родина

14. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Істор.-реліг. моногр. Вид. друге.- К.: АТ "Обереги", 1994.- 424 с.

15. Історія української мови. Лексика і фразеологія. К.: Наук. думка, 1983.- 742 с.

16. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов/За ред. О.С.Мельничука.- К.: Наук. думка, 1966. - 595 с.
17. Гуменна Докія. Благослови, Мати!: казка-есей.- К.:Вид.дім "КМ Academia", 1994.-288с.
18. Словник української мови: У 12- ти т., Т.І, -. К.: Наук. думка, 1970.-780с.
19. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка .-К.: ВІПОЛ, 1997.- 234с.
20. Антонюк П.І. Де чоловікові не скажуть: Ти баба!"// Відродження.-1994.-№5-6.-С.36-38.
21. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.-К.:Наук.думка, 1992.-434с.
22.Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – Вид-во НА УРСР. – К.: 1961. – 148 с.
23. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, М.: Прогресс, 1967, т.2.- 780с.
24. Етимологічний словник української мови /Укл. Р.В.Болдирев та ін.-К.: Наук. думка, 1983.-т.3.
25. Грінченко Б. Словар українскої мови.- Т.3, К.: Горно, 1928.- С.262-264.
26. Кочерган М.П.Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностй вищих закладів освіти.- К.: Вид.центр «Академія», 1999. -235с.
27. Історія української мови. Лексика і фразеологія.-К.: Наук. думка, 1983.- 742 с.

Модуль 4. Мовленнєвий етикет

28. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити/ За заг. ред. О.Сербенської: Посібник. -Львів: Світ, 1994. - 152с.
29. Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ.- 1995.- 57 с.
30. Лук'яненко Л. Поговоримо про українські звертання// Відродження, 1998. - № 4. -с.55.

Модуль 5. Мова родинної педагогіки

31. Калиновський Г.Опис весільних українських простонародних обрядів// У кн.: Весілля: У 2-х кн.-К.:Наук.думка, 1970.-Т.1.-С.68-74.
32. Гриша Он. Весілля у Гадяцькому повіті, у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнольогії.-1899.-т.1.-С.111-156.

Семеног О. Мовне родинознавство (виховний потенціал лінгвокультури рідного краю). Навчальний посібник.- К.-Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. – 105 с.

У навчальному посібнику розглядається виховний потенціал лінгвокультури рідного краю як засіб формування лінгвокультурознавчої компетенції майбутнього вчителя-словесника в системі професійної підготовки. Дидактичний матеріал українознавчих текстів, фольклорно-етнографічних і діалектологічних практик (назви спорідненості та свояцтва, мовний етикет, топоніміка, обряди, ремесла жителів рідного краю) пропонується під кутом зору лінгвокультурологічного підходу і може слугувати складовою частиною курсів “Народознавство”, "Українська етнопедагогіка", використовуватись при підготовці до занять і виховних заходів із сучасної української мови, літературного краєзнавства, вступу до слов´янської філології, лінгвістичного аналізу художнього тексту.

Видання адресоване студентам вищих навчальних закладів, учням і вчителям загальноосвітніх закладів, шанувальникам рідного слова.

Семеног Е. Языковое родиноведение (воспитательный потенциал лингвокультуры родного края). Учебное пособие.- К.-Глухов: РИО ГГПУ, 2003. – 105 с.

В учебном пособии рассматривается воспитательный потенциал лингвокультуры родного края как средства формирования лингвокультуроведческой компетенции будущего учителя-словесника в системе профессиональной подготовки. Дидактический материал украиноведческих текстов, фольклорно-этнографических и диалектологических практик (названия родства, речевой этикет, топонимика, обряды, ремесла жителей родного края) предлагается в аспекте лингвокультурологического подхода и может быть использован в учебных курсах “Народоведение”, "Украинская этнопедагогика", при подготовке к заняттям и воспитательным мероприятиям по современному украинскому языку, литературному краеведению, вступлению к славянской филологии, лингвистическому анализу художественного текста.

Пособие адресовано студентам высших учебных заведений, ученикам и учителям общеобразовательных школ, почитателям родного языка.

Semenog O. Linguistic Family Studies (Educational Potential of Native Lands Linguistic Culture). – Kyiv- Hluhov: RPD HSPU, 2003. – 105 p.

The textbook esposes the educational potential of the native land's linguistic culture as means of forming of future language and literature teacher's linguacultural competention in the system of professional training. The didactic matererial of Ukrainian texts and dialectical practices is offered in the point of view of the linguacultural approach and can be used in the process of studying such subjects as "Ukrainian ethnography" and "Ukrainian ethnopedagogics" while preparing for lessons and educational measures on the Ukrainian language and literature and literature study of lore.

The textbook is addressed to students of higher educational establishments, to secondary school pupils and teachers, to all people who love the native language.

<u>Навчальний посібник</u>

Автор:

Семеног Олена Миколаївна

Мовне родинознавство
(виховний потенціал лінгвокультури рідного краю)

(РК 0103U000450)

Комп'ютерний набір О.Семеног
Комп'ютерна верстка, технічне редагування
О.Семеног, О.Гавриленка

Підп. до друку 15.12.2003. Формат 60×84/16. Гарнітура Таймс. Папір офсетний. Умов. друк. арк. 6,05. Умов. фарб.-відб. 6,05.
Облік.-вид арк. 4,57. Тираж 300 прим. Вид. № 805.
Віддруковано на різографі.
Редакційно-видавничий відділ
Глухівського державного педагогічного університету.
41400, м. Глухів, Сумська обл., вул. Києво-Московська, 24,
тел/факс (05444) 2-33-06.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

(серія ДК №678) від 19.11.2001 р.

ISBN 966-7763-41-2

УДК 811.161.2'37 (075.8)
ББК 63.5 (4укр.)+81.411.1